

СПОГАДИ ПРО РАДЯНСЬКИЙ ПОЛОН

Різдво в Калмицьких степах, на південний захід від Сталінграда

На головному перев'язному пункті 2-ї медико-санітарної роти 297-ї піхотної дивізії панувала метушня. Кілька днів тому, ще до того, як почалася хуртовина, деякі бліндажі підготували, щоб терміново приймати поранених. Крім того, в суміжних приміщеннях створили належні умови для праці хірургів. На головному перев'язному пункті сусідньої 371-ї піхотної дивізії планувалося розмістити від 200 до 300 поранених у наметах. Очікувалось похолодання до 25° морозу, і це був дуже ненадійний прихисток. На підмерзлий сніг розстеляли одну-єдину ковдру, на яку клали геть виснажених, знесилених від утрати крові солдатів. Намети, наскільки вдавалося, опалювали невеличкими чавунними грубками на дровах. Як тільки підкладали поліно, з димаря над наметом вихоплювався сніп іскор, які вночі ставали справжньою мішенню для російських бомбардувальників.

Санітари й лікарі напружено працювали у восьмигодинному ритмі: вісім годин – операції, перев'язки, догляд поранених, а потім протягом наступних 8 годин – їда і відпочинок. Щодня кожен з нас отримував 40 г хліба, трішечки масла і десерт з літр супу, бо санітарний підрозділ належав до тилової служби. А піхотинець на передовій отримував на день 200 г хліба, 30 г масла й дві порції супу, який здебільшого вже брався льодяною

31 січня 1943 р. капітулювала, оточена в Сталінградському котлі, 6-та німецька армія. Із 300 тисяч солдатів вермахту, які потрапили в той час у радянський полон, побачити знову батьківщину судилося далеко не всім. Серед тих, кому все-таки пощастило вернутися додому, був і Георг Курц – стоматолог 2-ї медико-санітарної роти 297-ї піхотної дивізії. Своє шестирічне перебування в радянському полоні, зокрема й на території України, і набутий тоді тяжкий життєвий досвід він описав у спогадах „3002 дні в Росії”. Подані тут фрагменти цих спогадів перекладено з видання: Kurz G. 3002 Tage Russland. – 2. erweiterte Auflage. – Ulm; Kisslegg: Gerchard Hess-Verlag, 1994.

кіркою. Крижаний степовий вітер, безперервні атаки росіян, постійне ведення бойових дій у сніг і холод за місяць перебування в котлі позбавили нас останніх сил, проте війська чинили відчайдушний опір. До 22 грудня всі надії ми покладали на танковий корпус генерал-полковника Гота, що наступав з півдня і підійшов уже на 48 км до південної лінії фронту Сталінградського котла. У самому котлі було зібрано останні наявні танки й вантажні машини, щоб під час контрудару в південному напрямку з'єднатися з танковим корпусом. Командування плекало надію деблокувати оточені війська, одержати харчі, боєприпаси і до певної міри забезпечити їх усім потрібним. Поранені жили сподіваннями, що їх вивезуть на батьківщину. Однак у вирішальний момент Гітлер заборонив прорив з котла для з'єднання з військами генерал-полковника Гота з огляду на недостатню кількість пального. Напередодні Святвечора до нас просочилася сумна звістка про те, що деблокування з півдня не вдалося, і за інформацією вермахту, яка надійшла ввечері, „між Доном і Волгою точаться тяжкі оборонні бої”.

На зміну несправдjenим надіям приходив гнітючий настрій. Та часу на роздуми не лишалося. Жалюгідний стан поранених і їхнє право на лікування вимагали рішучих дій. Майор медичної служби Ш., командир нашої роти, зібрав нас, лікарів, на півгодини до своєї ями, так званого бліндажу, позаяк по тодішньому „Великонімецькому радіо” мали транслювати різдвяну передачу. Різдвяним подарунком для кожного з нас стали кухоль гарячого чаю й сигарета. Двоє чи троє товаришів одержали пошту з дому – здебільшого кілька газет (пакунки не надходили зовсім). Потім з гучномовця пролунало повідомлення про те, що святкові столи у військах, розквартированих у Франції, Норвегії та інших країнах, утинаються од подарунків. Коли нарешті черга дійшла до Східного фронту, заговорили про Сталінград:

– Нинішнє Різдво тут, у Сталінграді, не суворіше, ніж уся обстановка на цьому найсуворішому з фронтів: замість вогнів на ялинці спалахують сигнальні ракети над Волгою.

Потім ми почули голос однієї матері з батьківщини, яка телефоном вітала свого сина, що перебував в одному з бункерів на Волзі. Це був підлий обман солдатів у котлі, бо прямого телефонного зв'язку з передовою не було вже багато днів, а цю розмову нібито з батьківщиною інсценували з радіостанції в Харкові.

Святкувати ми не мали ані причини, ані бажання. Ми намагалися забувати про все, що тільки можна, в роботі. Невеличку радість нам усе ж таки подарував інспектор продовольчої служби. Він пообіцяв нам на другий день Різдва півказана тривного супу з кінським м'ясом – „Іван” несамохіть подбав про цю „добавку” до нашого пайка, розбомбивши конюшню.

Ойкумена в тяжкій нужді

Наприкінці січня 1943 р. нашій медико-санітарній роті надійшов наказ заопікуватися хворими й пораненими, які нерідко з останніх сил перебиралися через руїни Сталінграда до так званого „бліндажу Тимошенка”. Це була розтягнена на кілька кілометрів система траншей з обабіч прилеглими до них підземними укриттями завглибшки близько 8 метрів, які забезпечували надійний захист від бомб і гарматнів. Раніше, коли в бліндажі містився штаб російської армії, у ньому обладнали освітлення, водогін і вентиляцію. Тепер усе це було зруйноване й скидалося радше на глибоку темну печеру, на дні якої лежали, притиснувшись одне до одного, виснажені, брудні й страшенно завошивілі люди. Багато днів вони безпорадно чекали на харчі, воду, медичну допомогу. Майже ніхто з них не міг вибратися на поверхню, щоб справити природну нужду, тож із цієї нори пробивалося смердюче повітря, яке забивало дух. Та ще гіршим випробуванням була душевна безвихідь оцих покинутих жертв жорстокої війни. Тільки-но ми сказали, що нас послали сюди лікувати їх, як вони накинулися на нас із брудною лайкою, дорікаючи за те, що ми прийшли так пізно й нічого для них не робили, хоч вони протягом останніх місяців і тижнів билися до останнього, а тепер їх, мовляв, покинули тут помирати. Докори поранених звучали цілком справедливо, і тому в нас з'явилося гаряче бажання розповісти про їхній глибокий розпач тим, хто відповідав за це тяжке становище.

Коли врешті прибула наша рота, знадобилося два дні, щоб підвести тимчасове освітлення. А доти робили смолоскипи зі шматків ізольованого дроту, який під час горіння насичував і так сперте повітря ядучим смородом. Тепер ми могли полічити поранених, їх виявилось понад 1500 чоловік! Усім цим бідолахам, які потерпали від голоду й спраги, гарнізонна комендатура „Центр” виділила на харчування ні мало ні багато 37 кілограмів ячменю та 12 „гінденбурзьких” картонних свічок. Мені спали на думку слова з Євангелії про чудо примноження хліба: „...але що то на безліч таку”. Насамперед довелося прибирати силу сміття та нечистот, потім поставили на відстані одна від одної бензинові бочки, які правили за тимчасові вбиральні й за якими наглядали лікарі; пораненим потрібно було замінити пов'язки, видати медикаменти і, по змозі, забезпечити їх найнеобхіднішим. При вході до бункера поставили польову кухню й почали готувати чай і юшку з кінського м'яса, набираючи воду з найближчого колодязя.

З нашим енергійним дивізійним лікарем д-м Шмідтом до нас завітав дивізійний євангелічний священик д-р Прюснер. Католицького священика д-ра Бека ще перед оточенням вивезли літаком з тяжкою формою жовтяниці. Д-р Прюснер негайно вирушив до командира дивізії генерала фон Дребера, щоб доповісти про наше невтішне становище. Передусім він хотів довідатися, чи

дасть генерал бодай малесеньку іскорку надії на близькість визволення, щоб потім хоч якось нас утішити. Ходили чутки, нібито деблокуюча армія має за кілька годин прорвати оточення, ми дістанемо поповнення і скоро можна буде вивозити поранених. Ми б охоче повірили навіть таким чуткам, якби дедалі частіше не надходили повідомлення про крах оборони, насамперед на півдні. Коли д-р Прюснер розповів нам про свою розмову з генералом, нас охопив розпач. Про визволення вже годі й думати взагалі, бо фронт відсунувся на 300 – 400 кілометрів на захід і спершу його належало відновити. Жевріла ще крихітна надія, що пощастить перебути неминучий полон десь у колгоспі на сільгоспроботах.

Чим було зарадити нашим бідолашним товаришам? Побоюючись, що гола правда викличе паніку або самогубства, ми вирішили час від часу і тільки тоді, коли нас про це запитували, натякати на недалекий уже полон.

– Як же нас братимуть у полон? – тривожно запитували ми самі в себе.

Враховуючи те, які безжальні й жорстокі були попередні бої, не можна було виключити й помсти над беззахисними хворими та пораненими, однак ми покладали надії на емблему Червоного Хреста, яку закріпили над входом у бліндаж з вівіскою „Шпиталь”. Головний хірург, капітан медичної служби д-р Ахляйтнер, чудовий лікар і гарний товариш висловив наш настрій такими словами:

– Залишать вони нас живими чи всіх знищать, не знаю; одне ми можемо сказати: усі ці тяжкі роки ми виконували перед пораненими свій обов'язок!

То були слова допомоги і навіть розради в хвилину цілковитої непевності.

З тягарем на серці ми знову взялися за роботу, щоб якось допомогти пораненим, хоч і знали, що всі наші зусилля – лише крапля в морі. За кілька годин я став свідком розмови священника доктора Прюснера з нашим командиром роти, майором медичної служби доктором Швіком, який ніколи не приховував свого негативного ставлення до будь-якої релігії. Нас хвилювало питання, що робити в цьому безнадійному становищі? Доктор Прюснер висловився відверто:

– Звернімося до Господа Бога!

Потім він сказав, що в нашому бліндажі вже не раз проводив розмови на різноманітні теми і ніколи в житті ще не мав таких уважних і схвилюваних слухачів...

Спогади про сталінградський полон

Наступного ранку, у п'ятницю 29 січня 1943 р., прийшли росіяни. Восьмеро їх на чолі з лейтенантом удерлися у так званий бліндаж Тимошенка біля підніжжя Царициної впадини, що в Сталінграді. Потрапивши в безвихідне становище, ми буквально на них чекали. Для наших пацієнтів чисельністю близько 1500 чоловік, геть знесилених, ослаблених голодом і ура-

жених тяжкими обмороженнями, майже не лишалося харчів. Ліки закінчувались, і про якийсь пристойне медичне обслуговування не могло бути й мови. Обмороження були настільки сильні, що сотням полонених потрібно було ампутувати ноги. А про сморід, паразитів, таких, як воші, бруд та інші малорадісні обставини, краще вже не розповідати. Що робитимуть росіяни з усім цим клопотом? Усіх нас розстріляють чи спробують в інший спосіб вирішити невимовно тяжку проблему?

Початок був, здавалося, великонадійний. Ми не переставали дивуватися, коли бачили нормально нагодованих солдатів. Вони були чудово захищені від холоду: з голови до ніг тепло вдягнені, а їхні голови настільки добре утеплені, що такого ми не бачили вже кілька місяців. Росіяни поводитися спокійно: пройшлися вздовж хворих, що рядами лежали на підлозі, й визначили загальну кількість полонених. Оскільки в той час я саме вводив тяжко пораненим протиправцеву сироватку, один літній росіянин запитав мене, чи я лікар. Я відповів, що стоматолог.

У полоні такі можуть вельми знадобитися, мабуть, подумав він і звернувся до мене з запитанням, яке мене збило з пантелику:

– Лікарю, до війни я ставився до вас, німців, з глибокою пошаною. Я знаю твори такого собі Гете, Шиллера і Гайнріха Гайне, ви досягли висот і в техніці, але скажіть мені, чому ви так віроломно на нас напали?

Що я мав відповісти?

– Без наказу я ніколи б у Росію не прийшов, – одказав я відверто, і сам сприйняв власні слова скоріше як відмовку, ніж відповідь.

Раптом прибіг санітар і гукнув мені:

– „Підручні” забирають у нас останній солдатський хліб до нашого супу!

„Підручними” до свого полону ми називали російських полонених, які доглядали коней, переносили вантажі й виконували всілякі допоміжні роботи. Тепер вони почувалися „звільненими” і, на противагу нам, – певною мірою повноправними господарями. Багато місяців і тижнів вони разом з нами голодували, і тепер їм схотілося нашим коштом якомога швидше наїстися. Я побіг до командира медико-санітарної роти, майора медичної служби доктора Швіка, щоб той хоч трохи поклопотався про солдатів. Але він мені лише відказав:

– Ви – також військовополонений, і тепер вам краще помовчати.

„Може, все ж таки спробувати?” – подумав я і піймав санітара, студента-теолога, який вчасно почав вивчати російську й тепер добре розмовляв нею. Я попрохав його піти зі мною до російського лейтенанта і дипломатично поцікавитись, чи віддавав той наказ конфіскувати наш останній хліб, якого ми так потребували для останнього супу. Лейтенант нічого про це не знав і негайно покликав до себе „підручних”. Нагримавши, він зробив їм добру ви-

волочку. Наполохані „підручні” вшилися, щоб повернути хліб. Оскільки я лише з тону здогадався, що офіцер рішуче перепинив крадіжку хліба, то запитав свого перекладача, щó лейтенант так голосно виплеснув на „підручних”. Те, що він мені пояснив, перевершило мою уяву, і впродовж свого шестирічного полону мені вже не випадало зазнати такого ставлення до нас з боку російського офіцера.

А сказав він „підручним” приблизно таке:

– Ці німецькі солдати напали на нашу країну і завдали нашому народу й нашій країні страшного лиха. Ми обороняємося від них усіма силами, і вони зрозуміли тут, у Сталінграді, потрапивши до нас у полон, що війна коштує їм значних втрат. Вони хворі, поранені й небоєздатні. Ми не хочемо чинити над ними ніякої помсти, ми хочемо їм довести те, що вони зараз, може, й не здатні сприйняти. Переважна більшість із них вважають себе християнами, хоч і завдали нам великого горя. Ми комуністи і хочемо їм показати і довести, що ми – люди кращого ґатунку!

То був ворог, який у нашому скрутному становищі своєю лицарською поведінкою подарував нам справжню надію! Такий початок нашого полону додав нам мужності. „Підручні” повернули нам майже половину хліба, отож останній наш „вермахтський” суп можна було бодай так назвати.

На жаль, російський комендант, який перейняв владу над військовими полоненими „Тимошенкового” бліндажу, не поділяв поглядів лейтенанта. Кількома днями пізніше він убив пострілом у потилицю беззахисного дивізійного євангелічного священика доктора Прюснера, нашого дивізійного лікаря Шмідта та кількох офіцерів.

Високий майор, що справляв враження освіченої людини, до обіду віддав наказ усім здатним пересуватися залишити о 18 годині бліндаж і вирушити до місця полону. Тридцятьом санітарам і двом лікарям дозволили лишитися й доглядати поранених. При мені доктор Прюснер через перекладача запитав майора, чи можна і йому лишитися з хворими.

– Навіщо? – спитав майор.

– Я священик, – відказав доктор Прюснер.

Коли росіянин почув слово „ніп”, то скривив губи в зневажливій посмішці й мовив коротко щось на зразок „про мене”. Як гірко було нам прощатися, коли настав час розлучатися з товаришами й вирушати у невідомість. Командувати рештою полонених лишився росіянин, який видавав себе за викладача німецької мови Казанського університету. Ті, хто вижив, розповідали, що якимось у неділю вранці доктор Прюснер сказав у бліндажі:

– Друзі, не забувайте, будь ласка, що сьогодні неділя.

Його слова донесли росіянинові і невдовзі вийшов наказ: докторові Прюснеру негайно прибути з речами до входу в бліндаж. Через кілька днів наші во-

доноси побачили дивізійного священика доктора Прюснера вбитим пострілом у потилицю – він лежав у вирві від гранати неподалік входу в бліндаж. Доктор Дібольд пише у своїй розповіді „Лікар у Сталінграді” про те, що після цього випадку перекладач Шльосер поведився на диво невпевнено й боязко. Коли Шльосер захворів на висипний тиф і помер за жахливих обставин, у нього знайшли торбинку, наповнену обручками, які він стягував з умирущих.

Згідно з наказом наших нових командирів, оголошеним російським майором, усі солдати з бліндажу Тимошенка, які могли ходити, зібралися о 6 годині вечора біля виходу, щоб вирушити до місця ув'язнення. З майже 1500 мешканців бліндажу на початку операції живими покинули оце страхітливе пристановище ледве 100 чоловік. Я не мав ніякого теплового зимового одягу, а температура від 25 до 30 градусів морозу нічого доброго не віщувала. У такий холод попереду на нас чекали, як виглядало, вельми незатишні дні і ночі. Оскільки моя звичайна солдатська шинеля була, певна річ, зовсім тоненька, то я піддів усі три комплекти спідньої білизни.

Дорожніх речей я мав не багато: заплічник на застібках та мішечок для білизни, у якому були речі щоденного вжитку. Мала кількість речей мені йшла тільки на користь, адже „легка ноша” – це також запорука подолання маршу. Коли я підійшов до бліндажу, то дуже здивувався тому, як російські солдати піклувалися про полонених: кожному, перш ніж випустити його надвір, виміряли пульс. Згодом я помітив, що насправді вони перевіряли не пульс, а скидали наручні годинники. Навпроти бліндажу височіла круча, на яку нас примусили видертись. Нагорі переді мною відкрився чудовий краєвид південної частини Сталінграда. У сотнях будинків, обернених на руїни, горіли багаття – люди грілися від дошкульного холоду. Над глазуrowаним ландшафтом безлічі сніжних кристалів схилилося невимовної краси зоряне небо. Попри щільний зенітний вогонь, над нами кружляли два німецькі літаки постачання, намагаючись скинути контейнери на ті позиції, де наші війська ще чинили опір. Російські конвойні, раз у раз покрикуючи „давай-давай”, гнали нас через свої позиції, які справили на мене незабутнє враження незліченною кількістю артилерії.

Через кілька кілометрів нас, близько сотні військовополонених, зібрали в руїнах одного з будинків. Перекладач оголосив:

– Скоро вас приведуть до теплового будинку, але спочатку вам „дозволяють” здати бомби, гранати, автомати й таке інше.

Так ми позбулися решти речей, які хоч і не становили небезпеки, але на які росіяни накинули оком – годинників, обручок та іншого. Через необачність я стояв у першій шерензі. Раптом якийсь росіянин вихопив у мене мішечок для білизни – це щоб мені було легше в дорозі! Моїх і так небагатих манатків поменшало. Потім ми вервечкою рушили околицями Сталінграда

далі на південь. До речі, на „теплий будинок” ми чекали 2–3 місяці, поступово змирившись з такими обіцянками росіян.

На узбіччі лишалося все більше й більше мертвих полонених. Вони не мали сили йти, і конвоїри, не довго думаючи, розстрілювали їх. Ми йшли чимдалі повільніше, дошкуляв холод, поволі розвиднялося.

Доки ми повною мірою ще могли бути разом з військовими нашої медико-санітарної роти, доти ми підтримували і тягли своїх слабких і знесилених товаришів. Колишній командир нашої роти, майор медичної служби доктор Швік, певно, сам не дістався б до Бекетівки, першого пункту нашої дислокації, і став би жертвою захоплених розстрілами конвоїрів. Голодний раціон, зумовлений ситуацією в котлі, де ми як „тиловий підрозділ” отримували на день 40 г хліба, помітно зменшився. Замість ніг ми відчували задубілі льодомахи. Чи вони вже повідмерзали зовсім, ми не знали. Усвідомлення неминучої загибелі, наближення якої ми, звичайно, відчували, але в яку не хотіли вірити, гнітило нас важким тягарем. Невизначеність нашої долі й передчуття тяжких фізичних і психічних випробувань позначалися на нашій поведінці. Ми скидалися на череду загнаних тварин. Ніхто не знав, скільки ще триватиме цей марш злиднів. Частішали випадки, коли мирне російське населення затесувалося межі нас, щоб вихопити в котрогось заплічник чи одежину. З кого ще й стягали чоботи, тому, без сумніву, судилося замерзнути.

Пригадуючи той марш до місця перебування в полоні, маю сказати, що мені, порівняно з більшістю моїх сталінградських товаришів, неймовірно поталанило. На північ від Сталінграда вдень і вночі холодними сніговими пустелями гнали колони військовополонених. Уже відразу пополудні, коли ми подолали пішки близько тридцятьох кілометрів, нас прийняли в пересильному таборі Бекетівки. Важко повірити, але там нас нагодували черпаком юшки й крайцем хліба. Кількома днями пізніше згоріла кухня. Для 40 000 військовополонених табору пожежа мала жахливі наслідки. Ми перебралися в спорожнілий барак, знайшовши дах над головою.

Другого дня несподівано пролунала команда вийти зі строю лікарям і офіцерам – нібито щоб оселити їх окремо. Не встигли ми вишикуватись, як нашій групі скомандували рушати до воріт табору в південному напрямку. Отож попрощатися з товаришами нам не пощастило. Знов і знов навідувалося цивільне населення, щоб чимось поживитися. Згодом нам стала зрозуміліша причина появи візитерів, адже від літа 1941 р., особливо протягом останніх місяців 1942-го, через обстріли й бомбардування цивільне населення надзвичайно страждало; битва за Сталінград перетворилася для них на пекло. Де в кого з росіян з'являлася ідея стягти з розбитого ворога конче необхідні речі. У зв'язку з несподіваним відбуттям у Бекетівку я не встиг по-

вернути спального мішка його власникові, капітану медичної служби докторові Гансу Лотеру, якого він дав мені через мою благоденську зимову одягу. Минуло 50 років, перш ніж випала нагода йому за це подякувати. До речі, якби не той спальний мішок, я б закляк однієї з наступних морозячих ночей у Красноармійську.

„Батьківщина не залишиться в боргу”

Це одна з найбрехливіших фраз, слухаючи яку населення Третього райху аж мліло од щастя. Згідно з геббельсівською пропагандою, у героїчній Сталінградській битві солдати загинули всі як один під майоріння прапорів зі свастикою. Ми не повинні були здаватися в полон, щоб згодом не розповісти про ту битву. Про те, як „дякували” жертвам Сталінграда, – два приклади.

У травні 1943 р. ми, перебуваючи в Елабузькому таборі для військових бранців, з подивом отримали поштові листівки Червоного Хреста, на яких мали написати вітання своїм домашнім. Вони повинні були стати доказом того, що Червона армія таки захоплювала полонених – усупереч твердженням нацистської пропаганди. Один мій товариш, Ріхард Колер із Заульгау, своїй дружині писав: „Люба Маріє! Наприкінці січня я потрапив у полон під Сталінградом. Справи в мене йдуть добре і я твердо сподіваюсь на зустріч після війни. Твій Ріхард”.

Цю листівку із зображенням Червоного Хреста і Червоного Півмісяця скинули з російського літака за лінією фронту і вона впала в одне з урочищ у Литві. Один молодик, що знав німецьку, знайшов ту листівку і вкинув її в найближчу скриньку польової пошти. Однієї серпневої неділі, о 6 годині ранку в квартирі сім'ї Колер у Заульгау-Штурм пролунав дзвоник. Налякана пані Колер побігла до дверей, щоб подивитися, у чому річ. Добре знайома їй дівчина, яка служила на пошті, попрохала схвильованим голосом впусти її в дім, щоб повідомити щось надзвичайно важливе. Вона, мовляв, була сама в поштовому відділенні, витрушувала порожній мішок з-під кореспонденції і раптом з нього випала листівка. Оскільки доти вона ніколи не бачила листівок із зображенням Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, то не втрималася й прочитала її. На превеликий їй подив, листівка була адресована пані Колер. Тож дівчина й принесла цю першу звістку про живого чоловіка, який пропав безвісти в Сталінграді. Наполегливо попрохавши нікому не говорити про це жодного слова, дівчина передала листівку пані Колер. Якби з'ясувалося, що вона таємно доставила листівку, то за ту самодіяльність її жорстоко б покарали, позаяк од військовополонених з Росії не надходила сім'ям ніяка пошта.

Подібне сталося й з пані Кляйн із Штутгарта, чоловік якої перебував разом зі мною в таборі. Тільки в цьому випадку звістка про живого чоловіка,

зниклого сталінградця, просочилася зявдяки чуткам. Після того як листівка таки надійшла, одразу навідалося й гестапо. Вимагаючи листівку, воно хотіло видати цю новину за фальшивку росіян. Проте фрау Кляйн не піддалася залякуванням і підтвердила, що це почерк таки її чоловіка. А якщо за три дні їй не повернуть листівку, то вона пообіцяла розповісти товаришам свого чоловіка у штабі корпусу в Штутгарті про те, як поводяться з членами сімей зниклих сталінградців. У відповідь її суворо попередили, що вона повинна тримати язика за зубами. За три дні листівку їй таки повернули.

Як я знаю, запеклі вороги Гітлер і Сталін духом були єдині: похоронки родинам солдатів Червоної армії дозволили посилати аж по закінченні війни.

Щирий товариш

На початку лютого 1943 р. мене після Сталінградської катастрофи несподівано розлучили з товаришами із медико-санітарної роти. В юності мені часто доводилося бачити картину відступу недобитків французької армії в крижаних лабетах російської зими, а тепер ось і ми перебували в точнісінько такому жалюгідному становищі. Близько 23 години ми прибули в нове місце призначення – Красноармійськ. Помешкання не надали, а тому розташуватися довелося просто неба, і аж через два дні нам дозволили вселитись у недобудовану хату – без вікон і дверей. Один раз на день ми здебільшого отримували 200 г хліба і півлітра брудного окропу, який звався супом. Позаяк води дуже не вистачало, миски й кухлі ніколи не мили, і тому сміливість, перебивши себе висьорбати насипану порцію, з'явилась не зразу. Якщо хтось хотів роздобути півлітра води, то мусив добру годину вистояти в черзі на крижаному холоді, аж поки до кухні підвозили бочку з водою, щоб після задоволення кухонних потреб вициганити трохи води. Така процедура ніколи не проходила без штовханини та лайки. Душевний стан за таких обставин був надзвичайно гнітючий, колишні товариські стосунки, здавалося, згасли, а з дрібниць спалахували суперечки.

Якось уранці нас вигнали з тої будівлі і скомандували вишикуватися на плацу. Вийшло, мабуть, понад 1000 військовополонених, які до пізнього вечора мусили чекати на зимовому холоді, поки в них „витрусять” „небезпечні предмети”: ножі, пістолети тощо, але насамперед – годинники, обручки і т. ін. Охоронці відштовхували назад прикладами рушниць кожного, хто хотів вислизнути з колони, а контролери нікуди не поспішали зі своєю справою! Мабуть, ми просто-яли отак годин з десять, уже й стемніло, а кінця-краю не було видно. Ми безугаву тупцювалися на снігу, щоб зігрітись і не обморозити ноги. Ми так позакутувалися від холоду, що не впізнавали вже й один одного. А ще давалися ознаки виснаження впродовж останніх днів: щетина на обличчі, запалі щоки... Час від часу ми збиралися в гурти, щоб погомоніти й поскаржитися на своє жалюгідне

становище. Раптом за кілька метрів від себе я почув рідну говірку! Вона так нагадала мені звуки моєї батьківщини, Швабії, що я почав пробиратися крізь натовп до земляка. Над усе я хотів дізнатися, звідки він родом.

– З-під Крумбаха, – відповів той, і на радість обох з'ясувалося, що ми знали один одного ще зі студентських років, коли весело проводили час у гостинній родині його батька-ветеринара.

Переді мною стояв ветеринар доктор Йозеф Лехелер, з братом якого, Ервіном, у 1933 р. я одночасно вступав у Мюнхені до Німецького католицького студентського об'єднання Вінделіція. До літа 1933 р. ми відвідували навчальні семестри й частенько разом проводили канікули. Коли я 23 липня 1939 р. одружувався, Ервін був у мене за свідка. Не можна описати словами почуття, коли ти, потрапивши у безвихідь, зустрічаєш справжнього друга. То був неймовірний збіг обставин, серед сили-силенної незнайомих чоловіків я знайшов того, хто уособлював частину батьківщини і подавав надію на краще. Звести нас могла тільки така характерна рідна мова.

Оскільки нам усе дужче дошкуляв холод, ми вирішили вибратися з того натовпу. Допомогла нам Йозефова винахідливість. Час від часу охоронець впускав окремих полонених до помешкання, коли ті давали йому хабаря. Серед мізерних своїх пожитків ми нашкрябали те, що хоч якось годилося для підкупу. Як тільки коробка з тютюном перекочувала до нового власника, ми хутко зникли. Другого дня моя група врешті-решт перебралася до барака, а Йозеф оселився неподалік, у сусідньому помешканні. Тіснота була неймовірною. На ніч ми вкладалися так щільно, що коли треба було вийти в туалет, не обходилося без прокльонів, гуркоту й стусанів. Ми, як тільки траплялася нагода, сідали поруч, ділилися тяжкими враженнями останніх тижнів і, звичайно ж, пригадували своїх рідних! Незадовго до оточення Йозеф заочно заручився і з радістю й гордістю показував мені знімок вродливої жінки, яка на зворотному боці написала: „Отак я сяятиму, коли ти повернешся”. А ще мені довелося прочитати останнього листа від його любих батька й матері. Так ми й порівнювали свою веселу молодість і теперішнє похмуре існування.

Внаслідок виснаження, напівголодного харчування, незадовільних санітарних умов і сили-силенної вошей, стан здоров'я у військовополонених різко погіршився. Почали траплятися смертні випадки, переважно серед високих чоловіків і тих, які звикли до багатого на білки їжі, – вони ламалися. Чого ми боялися найбільше, то це висипного тифу, його збудника передавали одяжні воші, які не забарилися. Через кілька днів у мене підскочила температура й не спадала нижче від 39–40 градусів; я був такий кволий, що ледве тримався на ногах і не знав, чи зможу вийти з барака справити нужду й повернутися на місце. Голод як рукою зняло; я не міг запхнути в себе бодой шматочок хліба –єдине, що ми мали їсти. Поряд за стіною лежали хворі в лихоманці, я приєднався до них

і отримав місце на нарах. Ліків не було й на згадку, догляду – ніякого, одне слово, для багатьох – кінцева станція, пристановище для смерті.

Проте Йозеф мене швидко розшукав; приніс у флязі жадану воду, і я втамував спрагу. Згодом він уже стояв переді мною з моїм денним пайком хліба, який з великими труднощами десь підсмажив на вогні, і не відходив від мене доти, доки я завершував трапезу. Я почувався так погано, що сподівався хіба що на швидку смерть, і прохав його, щоб він, коли повернеться додому, переказав від мене останні вітання моїм любим рідним. Оскільки незадовго до полону нам зробили щеплення проти висипного тифу, то за кілька днів температура в мене, на щастя, спала, і найгірше лишилося позаду. Коли я в муках знову став на ноги, гарячка здолала Йозефа. Він потрапив у ту самісіньку палату і невдовзі вже, по суті, не тримався на ногах. Мій доти активний, ладний прийти на допомогу товариш нагадував жмут лиха, і тепер уже я як міг намагався йому допомогти. Температура допікала, і він ставав дедалі малослівніший. Я приносив йому деякі антиневралгічні пілюлі від головного болю і дбав про хліб та воду.

Раптом, як грім серед ясного неба, надійшов наказ: завтра звільнити табір, і всім, хто може йти, вранці вирушити на вокзал! Залишитися могли тільки тяжкі і температурні хворі. Тож можливість бути поруч з товаришем несподівано урвалася, і наступна розлука лягла на нас тяжким тягарем! Єдине, чим я міг зарадити Йозефу, то це віддати йому вовняну ковдру, щоб він не так мерз. Ми ледве спромоглися на кілька фраз. На прощання ми потисли руки. Горло наче передавило мотузкою. Ми пообіцяли один одному, як повернемося додому, розповісти рідним про наше життя-буття і переказати останні вітання. У час, коли спільному перебуванню за таких невимовно тяжких обставин не було ціни, нас нещадно розлучила доля. Аж за шість з половиною років я, повернувшись із полону додому, виконав свою обіцянку. Побачення з батьками Йозефа обернулося на болоче випробування. Ще раніше, якраз перед Святим вечором, один колишній полонений переказав їм сумну звістку про те, що їхній син помер за кілька тижнів після нашої розлуки. Його брат Ервін пропав безвісти, так і не побачивши батьківщини.

Транспортування полонених сталінградців з Красноармійська до Єлабуги

Після ретельного перетрушування, під час якого у мене забрали обручку, ми, понад 1000 чоловік, попростували на станцію, де на нас чекав товарний поїзд. Тому що я не мав сили без чужої допомоги залізти у вагон, у який набилося вже сорок п'ять чоловік, то потрапив до нього останнім. Ми ледве посідали навпочіпки. Перші двадцяттеро, дужчі, вляглися на дерев'яних нарах і аж ніяк не зважали на те, куди діватись решті. Повага і товариське ставлення більше не існували. На другий чи третій день кожен отримав шмато-

чок солоної риби з черствим хлібом, а потім два дні зовсім не давали ніякої рідини. Звісно, робили це не навмисне, одначе спрага мучила нестерпно.

Якийсь аптекар спитав у мене цілком серйозно, чи не шкідливо для здоров'я пити власну сечу. Він був ладен висьорбати першу-ліпшу калюжу, якби натрапив. Черствим хлібом я натер собі піднебіння і не відчував у роті вологи, а прилиплого до піднебіння язика доводилося буквально відривати пальцями. Ще одна біда – воші, від укусів їх нестерпно свербіло все тіло. Тільки коли поїзд їхав, ті бестії трохи вгамовувалися. Уже в перші дні один ветеринар так знесилів, що здебільшого лежав біля дверей, де замість туалету стояло іржаве відро. Уночі він безперестанку марив і одного разу своїми неконтрольованими рухами ледве не перекинув на себе грубку, а потім і відро. На ранок він нерухомо заляк, ставши першим покійником у нашому товарному вагоні. Щойно відчинили двері, його поклали на сніг біля залізничного насипу. Після цієї поїздки 200 трупів безславно зосталися лежати на просторах Росії. Кількома потай схованими від тусу пілюлями я намагався полегшити товаришам біль; проте моя допомога була мов капля в морі! Після наполегливих умовлянь мені пощастило відвоювати місце на нарах біля вікна для одного бідолахи, який підхопив запалення легенів і задихався без свіжого повітря; там він принаймні міг вільно дихати. Коли він на хвилю роздягся до пояса, мене вжахнуло те, що на його шкірі, яка рябіла подряпинами й ранами, я не побачив жодного не ушкодженого вошами місця. Незабаром мене, як вагонного санітара, попрохали взятися за інше лікування. Неподалік лежав старший лейтенант, який мучився від спинного болю, викликаного гранатним осколком. Поранений температуривав. Вище поперека під лопатками був абсцес завбільшки з кулак. Коли стан у лейтенанта погіршився і почалася трясучка, я оголив його спину й оглянув рану. Вона затяглася, гній застоювався і біль ставав дедалі нестерпнішим, а температура небезпечнішою. Зі своєї практики на головному перев'язному пункті я знав, що треба якнайшвидше відкрити прохід для гною і так підтримати життєву функцію організму. Найбільша проблема полягала в тому, як це зробити. Про хірургічні інструменти можна було тільки мріяти, отже залишалося скористатися тим, що було під руками. Я мав єдиний гострий інструмент – іржаве лезо, яке вставляють у станок для гоління. На жаль, продезінфікувати його я не мав змоги; та й усі ми були страшенно брудні, бо вже кілька місяців ніде не милися! Я не знав, чим після розрізу абсцесу зібрати й вимочити в рані гній. До того ж я не мав ніякого перев'язного матеріалу, щоб опісля накласти пов'язку. Як кажуть, хоч плач, хоч скач – такий примітивний і брудний вигляд усе мало. Однак над усіма „якби” та „але” брала гору потреба діяти. Без будь-якого, навіть поверхневого знеболювання, я заглибив лезо в запалену, опухлу й набубнявілу тканину. На мою радість, більша частина гнійної сукровиці вийшла сама, а незначну решту я витер папером. Трохи повагавшись, один із наших товаришів,

котрий спостерігав за операцією, розщедрився на останній перев'язний пакет, яким я наклав сяку-таку пов'язку. У всякому разі загальний стан мого пацієнта не погіршився, а біль хоч повністю й не відступив, усе ж став не таким нестерпним. Коли другого ранку на запитання російського офіцера про те, чи є у вагоні хворі, я через перекладача попросив трохи перев'язного матеріалу, то дістав приблизно таку відповідь:

– Не треба, хворим і пораненим полоненим одна дорога.

Через два дні з настанням сутінків на залізничній станції Арськ російський персонал удруге запитав, чи є у вагоні хворі. Якусь частину хворих, зокрема й мого пацієнта, зсадили з поїзда і перевели в шпиталь. Моя душа бриніла від радості, коли за півроку я зустрівся зі своїм пацієнтом у таборі Єлабуги.

На дванадцятий день нас висадили в Кіснері. Ми знову мусили вчитися ходити і тому хиталися, мов п'яні, на засніженому пероні. Нам сліпило очі денне світло, а чимдалі більша слабкість обтяжувала. Нам оголосили, що до табору треба пройти пішки ще 80 кілометрів: мовляв, там буде краще і ми зможемо жити, як люди. Хоч мороз сягав 25 градусів, вітру, на наше щастя, не було, бо в хурделицю ніхто б з нас триденного маршу не витримав би. До Єлабуги дісталоя трохи більше 1200 учасників маршу, через місяць понад 400 чоловік померло від навантажень, висипного тифу та інфекційних хвороб, що лютували серед полонених. Лише двом удавалося пересуватися в таборі вертикально і в нормальному темпі – решта скорше повзали, ніж ходили.

У дорозі в неволю

Як я працював зубним лікарем

У березні 1943 р. я робив невеликі процедури двом лікарям, які лежали в одній палаті Єлабузького табору і стан здоров'я в яких був гірший, ніж у мене. Вони порекомендували мене молодій росіянці для роботи в новостворюваному зубному кабінеті. То було нечуване щастя: я знов дістав можливість працювати за фахом, користуватися деякими перевагами щодо гігієни, часом отримувати трохи більше харчів, які так знадобилися моєму ослабленому організмові після висипного тифу. Разом зі мною до зубного кабінету мали перевести ще одного колегу із Західної Пруссії – доктора Гюнтера Фойгта, а перекладачем – молодого лейтенанта зенітно-ракетної частини Романа Студценського.

Наша шефіня – симпатична, середня на зріст, двадцятитрирічна приваблива білявка, поводитися з нами вельми доброзичливо й по-товариськи. Десь на початку червня ми розпочали нашу роботу в досить скромних умовах. Ми мали ножну бормашину, близько дюжини свердел, одні щипці для кутніх зубів верхньої щелепи, з інструменту для виривання зубів – кілька розширювачів, а ще – велике бажання допомогти нашим товаришам цими примітивними засобами.

Наша шефіня завбачливо залучила двох зубних лікарів, тому що в одного забракло б сили лікувати кількох хворих одного за одним! Назважаючи на це, її, мабуть, так приємно вразила наша робота, що ми швидко здобули славу „великих спеціалістів“, і до нас приходило дедалі більше російських пацієнтів. Адже повага до зубного лікаря – це міжнародна повага! Наші пацієнти користувалися винятковою перевагою, тому що саме завдяки доброзичливості лікарки-майора, прозваною за її голос „духовою трубою“, ми отримували анестезійний розчин для місцевого наркозу. В місті російське цивільне населення мусило виривати зуби без анестезії. Коли лікарка-майор приносила в паперовому мішечку цементний матеріал для пломб або інколи навіть срібну амальгаму, то це було для нас справжнє свято.

Щоб дістати ртуть, часто доводилося вкорочувати життя термометру, наражаючись певною мірою на небезпеку, оскільки факт розбиття термометра можна було розглядати як саботаж, а винуватець міг дістати кілька років примусових робіт, коли б якийсь недоброзичливець заявив на нас у відповідні органи. Одного разу лікуватися прийшов літній російський полковник, після всього він, підвівшись із крісла, запитав нас, чи ми не куримо. Ми відповіли, звичайно, ствердно, і він дістав з кишені своєї шинелі добру жменю цигарок і подарував нам. Після цього ми, певна річ, частенько викликали на лікування щедрого пацієнта і щоразу отримували від нього жадані цигарки. Їх щораз лічили й порівну ділили між шефінею і персоналом. Одного чудового дня наш пацієнт помітно зніжковів і вибачився,

тому що цього разу в крамниці замість цигарок продавали лише махорку. Він запитав, чи не міг би пригостити нас і махоркою. Звісно, ми охоче взяли тютюн, і полковник з полегкістю зітхнув.

Слово чоловіка в тяжкі часи

Окрім нас, у таборі було ще 16 німецьких зубних лікарів, кожен з яких охоче зайняв би наше місце. Але для цього, позаяк дедалі ширшого розмаху набувала „антифашистська політробота”, потрібно було конче вступити в так звану Спілку німецьких офіцерів (СНО) або в АНТИФА, а до цього не був готовий жоден з тих колег.

На вранішній перевірці тодішній табірний лікар німець доктор Шустер (член АНТИФА) повідомив, що у мене лишилося не так багато часу на роздуми – вступатиму я нарешті в АНТИФА чи ні, тому що інакше мене швиденько відлучать від роботи зубного лікаря! Ця погроза для мене не була несподівана, адже багатьох камерадів „антифашисти” витіснили з політичних мотивів зі своїх команд, коли ті не забажали приєднатися до політичної лінії посланців Ульбріхта, Пікеля та їхніх товаришів. Зазвичай з допомогою батога і пряника полонених заманювали на вигідні посади або обробляли їх у карцерах, фабрикуючи публічні наклепи та вдаючись до підслуховування, погроз тощо.

Оскільки політичний успіх досягався повільно, то одного дня з Москви приїхала делегація, до якої входили три генерали та політично особливо активні офіцери. Серед делегатів був і граф Гайнріх фон Айнзідель, котрий будучи пілотом-винищувачем, потрапив у полон під Сталінградом. Він був віцепрезидент „Національного комітету” і один із найзавзятіших поборників комуністичної доктрини! Делегація привезла новину про те, що з 92 000 військових, що потрапили в полон під Сталінградом, через рік живими залишились ледве 8 000! Доти жодного з наших російських пацієнтів, зокрема й жодну російську лікарку, не дратувало те, що ми в зубному відділенні на своїй уніформі, як і раніше, носили нагрудну нашивку вермахту (на табірному жаргоні „пташку”). І саме панові фон Айнзіделю та його соратникам це дуже не сподобалось. Невдовзі мене викликали до нього на розмову. Відпороги нашивку означало відверто перейти до АНТИФА. Мій співрозмовник щосили намагався мене переконати в тому, що Радянський Союз провадить миролюбну й справедливу політику. Але я як недовірливий шваб не міг приєднатися до такої думки. Коли в зв'язку з цим я згадав про напад Радянського Союзу на маленьку Фінляндію в 1939–1940 рр., пан фон Айнзідель через мою нерозважливість „дуже розлютився”, як він сам висловився, й урвав розмову.

Однак доктора Фойгта, Студценського й мене, щоб нас усе ж таки переконати, з неприхованою відвертістю змусили взяти участь у заході АНТИФА, який відбувся в другому блоці у неділю пополудні. Як нам стало відомо, для

цього підібрали особливе коло слухачів яких неодмінно хотілося бачити в лавах СНО чи АНТИФА. Щоб уникнути провокацій, хтось запровадив секретний пароль. АНТИФА вдалася до всього, на що тільки була здатна, плекаючи надію добитися прориву в досягненні своєї політичної мети.

За столом президії, встановленим на підвищенні, зайняли місця такі особи: радянський полковник Никифоров, голова АНТИФА – полковник Пікель, генерал Шлемер, кілька офіцерів з делегації, політінструктор Кніпшильд і генерал Латман – головний оратор і досвідчений представник СНО.

Після головної доповіді генерала Латмана, який виступав досить поділовому, без звичайних погроз, полковник Пікель перейшов до дискусії. Він дав присутнім слово офіцера, що ніхто не має боятися висловлювати свої думки на дискусії вголос, а навпаки – кожен може говорити відверто! Одного мене брав великий сумнів у тому, чи мав намір емігрант Кніпшильд у ролі повноважного представника російського політичного відділку відповідати за свою обіцянку.

Коли попри цей заклик ніхто не виявив бажання взяти участь у дискусії, тоді назвали кілька імен, докоряючи цим людям за їхнє боягузство, оскільки вони утрималися від публічних заяв щодо свого ставлення до АНТИФА. Згодом я дізнався, що більшість тих людей зовсім не були присутні на тому зібранні, бо їх відрядили до горезвісного лісового табору.

Вигляд табору в Єлабузі

Роботи на Камі (Єлабуга)

На превеликий подив присутніх, слово взяв офіцер з останніх рядів. Його попросили вийти наперед. Він не справляв враження такого вгодованого, як пани за столом президії, бо, мабуть, ще не одужав після кількох місяців недоїдання й хвороб. Йому вочевидь було важко пробиратися в його жалюгідному взутті – дерев'яних черевиках – крізь ряди лавок наперед. Назвавшись капітаном фон Гелером, він дохідливо й відверто пояснив свою думку щодо того, чому не сприймає пропозицію вступити до СНО.

Наскільки пригадую, він спинився на трьох пунктах, два з яких міцно закарбувались у моїй пам'яті. Зал принишк, відчувалася шалена напруга, яка опанувала кожного слухача. Чоловік говорив цілком відверто про те, про що ми всі думали. Нас це дуже збентежило, адже серед нас знайшовся один відважний, який від нашого імені виказував правду тим, котрі будь-що намагалися запрягти тих, хто вцілів під Сталінградом, у воза радянської пропаганди. Пригадую, капітан фон Гелер заявив, що він не має жодних ілюзій щодо завершення війни. Розвиток подій на Східному фронті й поразка в Північній Африці – яскраве тому свідчення. Тільки відмінне управління військами тимчасово затримало подальше просування союзників у Центральній Італії. Як військовополонений за колючим дротом він сказав:

– Коли під час французького військового походу роздавали Рицарські хрести, ви, пане генерале, тягли руку високо вгору! Проте тепер, коли нам кепсько, ви поводитесь зовсім інакше. Тьху на вас, пане генерале!

Транспортування дерева

Тільки-но він закінчив, зірвалася буря оплесків, всі затупали ногами, так що доти самовдоволені пани з АНТИФА геть зблідли й украй розгубилися. Учасник дискусії, насилу пробираючись на своє місце, ледве не впав, бо ходити в тих дерев'яних черевиках було дуже важко. Генерал Лотман ще спробував щось заперечити, але його аргументів, які вражали убогістю, майже ніхто не слухав. Виступ капітана Гелера лишив по собі незабутнє враження. В АНТИФА раптом відпав будь-який інтерес до подальшої дискусії!

Спливали дні, а в своїх розмовах камеради ще довго ділилися враженнями про той незабутній виступ. Було приємно усвідомлювати, що, незважаючи на моральний тиск і погрози, люди не втрачали громадянської мужності. Так ми дістали підтримку і, зціпивши зуби, трималися далі.

Незабутня подія

Було це ясного літнього дня, у неділю 23 липня 1944 р. в Єлабузі. Мої тужливі думки ще настирливіше, ніж будь-коли бились об колючий дріт, линучи до рідної оселі. Рівно 5 років тому в роґенбурзькій церкві моя люба дружина і я дали обітницю триматися одне одного, хоч би які суворі випробування випали на нашу долю в подружньому житті. Попри турботи і непевність, мені було якось святково на душі, адже в залі колишньої єпископської резиденції трапилася нагода побути на Святій месі, яку правив колишній священник вермахту Кайзер. Один із наших товаришів, котрий з

пам'яті грав скрипкові сольні партії, наповнив Божу службу музикою; то було щось таке, чого мені як до, так і після перебування за колочим дротом, ніколи більше не доводилося чути. На вінчанні в Рогенбурзі на наше з дружиною бажання в супроводі органа звучала „Аве Марія” Баха–Ґуно у виконанні сопрано з Ілєртисена. Раптом у моїй голові промайнула думка:

– Якщо сьогодні, в день п'ятої річниці весілля, ти знов почувеш цю мелодію, то так Діва Марія подасть тобі знак, що через рік ти живий-здоровий повернешся на батьківщину!

Десь за годину розпочалося вранішнє свято. Завдяки вмільй організації на нього прийшло чимало охочих. Невеликий камерний оркестр грав класичні твори, а в паузах декламували вірші.

Нотного паперу не було і ноти писали на фанерних дошках; після виступу їх шкребли шматочками битого скла й використовували вдруге. Завдяки зусиллям однієї єврейської емігрантки в Єлабузі роздобули й налагодили музичні інструменти. Наші камеради були одягнені у все що завгодно, тільки не в концертний одяг, але нам на заваді це не стало. Провіщала наближення радості вивішена днів за два-три до початку програма. Прочитавши об'яву я, звісно, теж зрадив у передчутті святкової вистави, яка нам втішливо довела, що, крім невгамовного крику російських конвойних „давай”, супів з буряковою гичкою, політичних причіпок, шпигунства та постійного голоду, було ще й інше життя.

З поваги до традиції свято розпочалося хвилиною в хвилину з музичного вступу – і цього разу це була „Аве Марія” Баха–Ґуно!

Я був такий вражений, такий зворушений, що по моїх щоках покотилися сльози. Мій сусід здивовано зиркнув на мене, але я був неспроможний хоч щось пояснити йому. Приблизно в ту саму годину, за 800 кілометрів на схід від Москви, в російському військовому полоні, як колись на моєму весіллі, лунала „Аве”, і я немовби знову стояв перед рогенбурзьким вівтарем поруч із моєю любовою нареченою.

За кілька тижнів перед тим мене звільнили з роботи в зубному кабінеті – за політичні переконання, що не збігалися з переконаннями ні АНТИФА, ані Національного комітету „Вільна Німеччина”, – звільнили разом з лікарем-сталінградцем доктором Колером, який для багатьох активістів був більмом на оці. Привілейований зубний лікар знову став звичайнісіньким „пленним”, котрого, як і переважну більшість наших товаришів, використовували в робочих командах на лісоповалі, в колгоспах чи на роботах у порту. Харчуватися я почав, ясна річ, відчутно гірше, але впертий шваб не продався, він чувався навіть трохи вільніше. У тих умовах „Аве Марія” була для мене неоціненним, незабутнім знаком надії і пробудження.

(Закінчення буде)

*Скорочений переклад з німецької Володимира ПОЛОМАНОВОГО
за редакцією Олекси ЛОГВИНЕНКА*

СПОГАДИ ПРО РАДЯНСЬКИЙ ПОЛОН

Дружні й недружні сучасники

Ще в тому ж таки серпні 1944 р. десяткох лікарів та стоматологів з тодішнього табору в Єлабузі перевели до нових таборів для військовополонених. Я зрадив, що опинився серед тих, у кого з'явилася бодай якась перспектива знову працювати за фахом, адже в Єлабузі мене повернули б у зубне відділення хіба що за умови вступу до комуністичної АНТИФА. Та я волів бути „нормальним пленним”, аніж продати душу панові Ульбріхту і його товаришам. Одного вечора ми мушили зібратися зі своїми пожитками біля воріт табору і в супроводі лікарки та під вартою двох охоронців дістатися до пристані на Камі, щоб вирушити пароплавом у бік Казані.

На пароплаві навколо розташувався всякий люд, котрий став нас допитливо розглядати; однак не можна сказати, що той люд ставився до нас неприязно. Йдучи в туалет, я дістав легкого стусана в спину, що, звісно, в такій штовханині не було дивиною. Що мене розвеселило, то це рука якоїсь старої бабці, котра нишком тицьнула мені дві варені картоплини й хутко зникла в натовпі.

На Казанському вокзалі, коли ми чекали на поїзд, на нас недовірливо позирали люди, мов на якесь диво, до того ж нічого доброго про нас, німців, на четвертому році війни тут ніхто не чув. У російський тил війна принесла населенню великі злигодні, хоч життя там було нестерпне ще й до неї.

Їзда в поїзді вважалася на ті часи великою розкішшю. Кожний мав своє місце, а для сну од стіни відкидалася полиця, на якій можна було лягти й випростатись. Харчами нас забезпечили, а від тісноти та штовханини, як в інших вагонах, потерпати нам не довелось. Час від часу приходили цивільні, вони хотіли з нами поспілкуватися, причому ніяких непорозумінь не виникало. Щоправда, якимось увечері одному нашому товаришеві довелося дуже розгніватися, коли виявилось, що гість утік з його чобітьми.

Приїхавши до Харкова, ми мали подолати добрячий відтинок шляху містом до іншого вокзалу. У нашу колону влилися кілька неприємних типів,

здебільшого підлітків, котрі супроводжували нас з глузливими вигуками, стиснутими кулаками й погрозливими жестами. Хтозна-чому нас розмістили в якомусь сквері перед зруйнованим будинком, виставивши по боках пости. Ми вмостилися на розкиданих кам'яних брилах і стали чекати подальшої команди. Невдовзі ті крикуни взяли нас у півколо, кількість цивільних зростала, щораз гучніше лунали глузливі вигуки: „Фриц, фриц!” Деякі висловлювалися жестами досить недвозначно – мовляв, ось ми вам покажемо – і прагнули дати волю рукам. Ми поводитися спокійно й уникали всього, до чого провокував натовп. Навіть найменші наші зауваження проти цього галасу, мабуть, ще дужче погіршили б ситуацію; а якби ми закурили, то, напевне, ще більше б роздратовали натовп.

Аж ось надійшло кілька росіян у військовій формі – поранені фронтовики; помалу зібралось понад сотню людей, ладних у різкій формі показати нам свою „симпатію”. Сотня проти десяткох – невтішне співвідношення. Ми втратили будь-який шанс вийти з цієї ситуації цілими. Нарешті позаду почувся гуркіт, ми очікували миті, коли з руїн на нас посиплеться каміння. Напруга зростала. До нас підійшов старший офіцер-росіянин – мабуть, підполковник – щоб зірвати відзнаки на грудях в одного з наших товаришів. Усі застигли, чекаючи розв'язки. Тієї ж миті до офіцера кинувся наш охоронець, простий солдат, щоб ударити його по руці! Здається, офіцер був у нетверезому стані і вчинок солдата так його приголомшив, що він не спромігся відреагувати. Не встигли всі отямитися, як пролунала команда: „Кроком руш!” Наша групка спробувала протиснутись крізь півколо. Вдалося. Звісно, нам наступали на ноги, нас штовхали, а найгарячіші голови супроводжували нас ще якийсь час з вигуками „фрици!”. Нарешті цей галас потонував у шумі дорожнього руху, і ми спокійно дісталися до вокзалу.

Ота стара матуся з пароплава на Камі і підбурювачі в Харкові належали до одного й того ж радянського народу. Та що сприяло утвердженню справжнього миру і порозумінню між народами більше – оті гучні тиради ненависті чи тихе, здебільшого приховане співчуття до ближнього, яке ми часто відчували саме з боку людей старшого віку?

Болоче і втішне

У Запоріжжі нас спершу доправили до головного табору, де піддали звичним „формальностям”, а саме: обшуку з метою вилучити небезпечні предмети й обробці проти вошей. Згодом прибулих розподілили по різних

приймальних таборах. Один лікар з Австрії, стоматолог і я потрапили до табору № 2, де після оголошення списків нашу групу разом з кількома солдатами прийняв керівник АНТИФА. Він підкреслив, що скарги щодо медичного обслуговування, фізичних робіт і харчування слід подавати не йому, а особисто Адольфу Гітлеру. У таборі хазяйнували кілька пропагандистів та німецький комендант, який уже через кілька днів сказав мені, що справи тут кепські і для підтримання дисципліни потрібна залізна рука. Якщо військового полоненого впіймають у бараці з цигаркою, то за це він діставав 20 ударів палицею по сідницях, які в усіх тут були сухі, як тріски, а тому удари приставали особливо дошкульно. Коли до табору поверталось кілька сот зморених, знесилених тяжкою роботою військовополонених, „пан комендант Вольф” спершу пропускав усіх повз себе у врочистому марші. Якщо ж їхня виправка бажала бути кращою, вони мусили тренуватись у марші доти, доки отой бундючний виструнчений павич кінець кінцем удовольнявся.

Оскільки до нас, „сталінградців”, російські офіцери ставилися з певною повагою, то ми виступили з протестом супроти нелюдського застосування кийків. Але нас швидко збулися – мовляв, кийки заборонили, отож у таборі не б'ють!

Що добре вміли робити росіяни, то це призначати на посади „зручних людей”. Тому мій колега доктор Г. і я не тямалися від щастя, коли на початку листопада залишили це гнітюче оточення і перейшли до шпиталю. Там нас люб'язно зустріла головна лікарка, за фахом хірург, і розповіла про наші обов'язки. Доктору Г. пощастило влаштуватися зубним лікарем у стоматологічному відділенні. Мене послали лікарем у барак для хворих, навіть не спитавши – маю я потрібні фахові знання чи ні. З тягарем у серці я пішов виконувати наказ, хоч і мав досить вузьку медичну спеціалізацію. Як я тоді радів, що на головному перев'язному пункті в Єлабузькому таборі набув цінного досвіду від різних лікарів, якими керували чудові фахівці.

Я швидко збагнув, що за тих обставин – сякі-такі ліки, перев'язного матеріалу майже нема, а інструментарів ще менше – хворих можна лікувати хіба що примітивно. Тим важливіше було підтримувати в недогодованих „дистрофіків” (у російській термінології – напівголодних) упевненість у тому, що лікарі, навіть за тих сумних обставин, робили все від них залежне.

Моя шефиня, лікарка середнього віку, вбачала в майже 150 хворих нашого відділення насамперед людей знедолених, а не ворогів на відміну од деяких російських сестер, розігрітих політпропагандою. Вони вбачали в нас, як правило, лиходіїв, винних у воєнних злочинствах фашистів. Тому щоранку наглядач, вислухавши рапорт чергового, стереотипно запитував:

— Скільки чоловік „капут“?, — що в перекладі означало „здохло“.

Якщо, приміром, санітар відповідав, що померло троє хворих, наглядач невдоволено запитував:

— Чого так мало?

Удосвіта, перед чергуванням я зазвичай подавав лікарці звіт про те, що сталося вночі, і в разі потреби замовляв ліки. Лікарку звали старшою медсестрою Марусею. Вона занотувувала мої прохання, звісно, у межах розумного: наприклад, 100 мг кофеїну, 50 мг камфори, 20 г сульфідину. При цьому не обходилося і без хіміотерапевтичних препаратів як ефективних засобів від статевих хвороб, за 1 г яких на чорному ринку в К. правили по 900 карбованців (чотиримісячний заробіток медсестри в шпиталі). Ось чому для медсестер було великою спокусою „поживитися“ тими ліками. Запит подавали в аптеку шпиталю, якою завідувала чуйна жінка-фермацевт. Увечері, коли російський персонал майже весь ішов із шпиталю, я забирав в ординаторській найпотрібніші медикаменти на ніч. Перші два тижні я спочатку мусив шукати сховані медсестрою пляшки й пакунки — вона, очевидно, не хотіла їх використовувати за призначенням; марнувати стільки медикаментів на „фриців“ їй здавалася, мабуть, зайвим. Але коли я в плиті, у шафі чи за шафою виявляв криївку, то вранці при лікарці виставляв порожню тару на стіл, не зронивши ані слова про гру в хованки.

Коли я скаржився на те, що хворим на висипний тиф треба підтримати кровообіг, Маруся виписувала ще один рецепт. Потай я дивувався старшій медсестрі своїм умінням знаходити ліки, хоч би до яких схованок вона вдавалася; однак за два тижні Маруся здалася, і відтоді ми перейшли до конкретної співпраці. Формуванню кращої робочої атмосфери сприяли не так скарги, прикрі, зокрема, й моїй шефіні, як моє розуміння небезпідставної ворожості до нас з боку росіян (адже війна принесла людям стільки злигоднів), а також моя швабська впертість.

Настала зима. Оскільки палати для хворих „опалювалися“ лише теплом украй ослабленого тіла пацієнтів, на вікнах швидко намерз десятисантиметровий шар льоду. Для опалювання головної кімнати, де роздавали чай, використовували одне-єдине паливо — бур'ян, щось схоже на очерет. Бур'ян щодня приносили в'язками хворі, які могли сяк-так ходити. Він горів як солома, а тому заготовляли його багато, інакше не було б ні теплого чаю, ані супу, якщо до такої розкоші взагалі доходило. У негоду робоча група мусила вирушати на заготівлю в блаженському взутті й такій самій одежині. Та

Тяжкохворий у таборі

коли пускалася страшенна буря, яка перешкоджала заготовляти бур'ян, через параліч кухні хворих і санітарний персонал поймав гнітючий стан. На трьох хворих додатково видавали одну суконну ковдру, а без краплі теплої рідини життя, здавалося, повністю згасало.

У відчаї я побіг до лікарки прохати допомоги. У глибокому сумі вона залишила шпиталь і пішла до офіцера-політпрацівника. За півгодини той прибув до нас і на власні очі побачив, у чому причина нашої великої біди. Він одразу покликав до себе барачного й запитав, скількох одягнених осіб той міг би надати в його розпорядження. Набралося близько дюжини „плених”; з ними політофіцер і покинув шпиталь. Через якусь годину по бараку пронеслися вигуки:

— Принесли, їй-бо, справжні дрова принесли! Нарешті ми розжилися на паливо, і нам скоро дадуть чогось тепленького!

Вдоволено усміхаючись, барачний Кл. розповів мені, як капітан, через те, що дерев не було, відшукав десь далі від шпиталю телеграфний стовп, дочекався слушної хвилини, виставив пости спостереження і розпорядився якнайшвидше спилити жаданий об'єкт. Зі своїм краденим скарбом, не таким уже й легким телеграфним стовпом на плечах, хлопці мерщій подалися назад, просто-таки хутко зникли з речовими доказами до того, як заздрісний

недоброзичливець нападе їм на слід. До речі, з юридичного погляду йшлося про розкрадання соціалістичної власності, за яке засуджували до 25 років каторжних робіт. А втім, за умови розкриття крадіжки, над всіма учасниками нависла б загроза трибуналу і насамперед найбільше дісталось б нашому хороброму помічникові.

Чим довше стояли холоди, тим глибшим ставав фізичний і психічний надлом у виснажених військовополонених. Від одного знайомого лікаря з сусіднього табору, в котрого я через колючий дріт попри заборону частенько діставав лікарські поради, до мене надійшла неймовірна звістка. З того табору лікарі мали відібрати 500 знесилених, знеможених полонених, щоб перевести їх до шпиталю, позаяк найближчим часом вимагати од них якоїсь роботи було марно. На випадок, якщо відправлення на кілька тижні затягнеться, одночасно на заміну їм готували інших 250 осіб, тобто була небезпека, що найближчим часом лише в сусідньому таборі помруть сотні людей. Коли до нашого шпиталю з одного табору пришкандибала група полонених – саме пришкандибала, бо ходити ніхто з них уже не міг, – лікарка й аптекар у нестямі схопилися за голови й почали бідкатися з горя. Здебільшого йшлося про військових, захоплених у полон під час літніх відступальних боїв; харчів вони діставали замало (суп з кукурудзи грубого млива без належного вмісту білкових додатків, по суті, хліб на воді), а працювати мусили тяжко, аж поки падали з ніг. Та були сотні людей, переважно угорські євреї, яких примусово вивезли з Угорщини на окопні та інші інженерні роботи. З ними обходилися анітрохи не краще, ніж з німцями, румунами та угорцями – полоненими регулярної армії.

Нарешті із сусіднього табору до нас направили німецького лікаря, доктора С., який розмістився в коменданта – полоненого югослава. Таємно він переписував списки померлих ще доти, як їх щодня передавали в управління шпиталю. Завдяки тій інформації ми з точністю підраховували, що з 1200 мешканців-полонених у березні померло 900, а в квітні, після того як надійшла нова партія, – ще 600! Смертні випадки завдавали клопоту й самим росіянам. Багато смертельно хворих уже не могли їсти. Але замість того, щоб харчові залишки передати тим, хто ще міг їсти – надто в сусідньому таборі, – їх відрами випліскували надвір.

До речі, управління шпиталю не підкорялося Головному управлінню таборів для військовополонених; ці дві структури співпрацювали між собою лише доти, доки приймали кандидатів у небіжчики. Спочатку злий жарт, а потім, на жаль, і дійсність призвели до того, що у квітні в сусідньому таборі

вийшов наказ: „Про відміну в таборі смертних випадків до 1 травня”. Якщо ж хтось збирався навечно склепити очі, його негайно вкладали на ноші, підігрівали грілками і мерщій виносили до шпитальних воріт, де вмирати ще дозволялося.

Якось уранці в одну з палат завітала лікарка мого барака. В палаті лежали переважно хворі на кишкові недуги, які по 20 разів і більше ходили на відро, а часом і не добігали до нього. Один бідолаха, якого санітар уместив на вогкому мішку з сіном, блював. Стояв сморід, чувся стогін пацієнтів, що корчилися з болю. Лікарка була вочевидь збентежена. Вона сказала щось перекладачеві по-російському й притьмом покинула приміщення. На моє питання, що вона сказала, той переклав так:

— Вибачте, докторе, але я більше не можу дивитися на це жахіття.

Наступного ранку я дізнався, що після кількох доти невдалих спроб на решті запровадили діету для хворих на кишкові недуги.

Лише за один день я зареєстрував у тій палаті 12 смертних випадків. Фельдшерка Катя, яка підтримувала гарні стосунки з НКВС, додумалася перевести до мене хворих, котрі вже помирали, для того, щоб не підписувати свідоцтв про смерть. Коли ополудні я вийшов на чверть години з приміщення подихати свіжим повітрям, та свиня бовкнула:

— Мабуть, йому однаково, скільки людей у нього помре, а то б він не гуляв!

За кілька днів по тому лікарка чергувала на кухні – наглядала за тим, як роздають їжу. Саме тоді їй, очевидно, і перепала від завідувача кухні бляшанка американської засоленої яловичини – виробництва фірми „Оскар Маєр” з Чикаго. Покликавши мене, вона ввійшла перша в комору, де саме нікого не було, для більшої певності стала за непричиненими дверима і тицьнула мені в руки ту бляшанку, зробивши знак мовчати. Якби про той учинок довідалася Катя, то лікарку, певно, повісили б. Одного разу вона мені навіть зізналася, що змирилася зі своїм буттям, своїми обов’язками, одне слово, зі своїм життям, коли б тільки не НКВС.

Переводити до нас умирущих пацієнтів у Каті відбив охоту саме німецький фельдшер з його зухвалою берлінською пикою. Скориставшись зручною нагодою, він з невинною міною запитав її про те, скільки приблизно напівмертвих вона думає перевести до нас сьогодні, щоб ми знали, до чого нам готуватися. Крім лікарки та кількох медсестер, його слова чули й інші. Лице Каті вкрилося вогняно-багряною краскою. Відтоді в німця-лікаря показник смертності знизився до „нормального” пересічного показника. Го-

Перевезення померлих до спільної могили

ловний лікар шпиталю, майор медичної служби, тоді вже розпорядився з'ясувати, чому саме в моїй палаті помирає так багато пацієнтів.

У кінці квітня нас щоранку почали стисло інформувати про те, чому війна швидко закінчиться і що потім справи підуть на краще. До такого розвитку подій ми ставилися скептично, бо коли бачили, як до братської могили звозили трупи, а це були просто обтягнені шкірою кістяки, накидані один на одного як дрова, то в нас мимоволі опускалися руки.

До фізичних страждань додавалися нестерпні думки про долю моїх рідних, які з кінця 1942 р. не подавали про себе жодних вістей. Страх і тривоги моєї любої дружини, з котрою я мусив попрощатися 1 квітня 1941 р. під час останньої своєї відпустки, значною мірою пояснювалися сталінградськими подіями. Два досвідчені літні штабні офіцери сказали мені в Єлабuzі, що по закінченні війни в полоні нам, мабуть, доведеться лишатися ще два-три роки. На щастя, я тоді ще не здогадувався, що насправді це будуть шість з половиною років.

Коли влітку 1946 р. до нас надійшли перші листівки Червоного Хреста, нас лихоманило перед кожною роздачею. Перш ніж пошту передати полоненим, її котролювало НКВС. У серпні до мене хутко підійшли дві схвильовані сестри й просто-таки зтягли мене до ординаторської. Вони були в місті й принесли сотні дві-три листівок Червоного Хреста. Швидко пере-

Für Kriegsgefangene in Sowjet-Rußland über
Postamt Berlin WC 55

+ СОЮЗ ОБЩЕСТВ КРАСНОГО КРЕСТА И КРАСНОГО ПОЛУМЕСЯЦА
СССР

Почтовая карточка военнопленного
Carte postale au prisonnier de guerre

Кому (Destinataire) DR. GEORG KURZ

Куда (Adresse) УЛ. РОТЕ МОСКВА
ROTES KREUZ POSTFACH 1149

Отправитель (Expéditeur) FANNY KURZ
Фамилия и имя отправителя
Nom de l'expéditeur
DEUTSCHLAND KRUMBACH IN SCHWABEN

Почтовый адрес отправителя
Adresse de l'expéditeur
BAHNHOFSTR. 50

Prrière d'écrire sur carte postale, autrement ces lettres ne seront pas remises au destinataire.
Lettre au verso.

Тел. «Росгет» Москва, Спасская, 31. Январь 1922

Листівка з Батьківщини

глянувши всі листівки, чи нема чого-небудь для мене, вони й справді наткнулися на першу листівку від моєї любої дружини й поклали її зверху, щоб я міг прочитати. Вони квапили мене: „Ну ж бо, давай, мерщій читай!” Від надмірного хвилювання літери перед очима розпливалися! Сестри поспішали, бо боялися НКВС, який міг довідатися про їхнє самоправство. Перша майже за чотири роки звістка з батьківщини — це почуття, яке не можна передати словами.

Цими своїми споминами я хочу щиро подякувати всім людям, які в ті тяжкі роки дарували військовополоненим людяність, зігрівали їх домашнім теплом.

Чудовий Різдвяний подарунок

Було це на початку зими 1945 р. в IV відділі шпиталю для військовополонених, розташованого в одному з наддніпрянських міст. На підвіконнях у палатах нашого барака то там, то там понамерзав п'ятисантиметровий шар льоду, а тому в приміщеннях було холодно. Під тонкими вовняними ковдрами, якими вкривалися по двоє, а то й по троє осіб, лежали виснажені хворі, притулившись один до одного. Їхні розмови точилися тільки навколо однієї теми: їжа!

Час від часу ми несміливо запитували в лікаря-німця з нашого барака про те, чи дозволять нам святкувати Різдво. Пригнічувала не лише власна доля, з якою ще якимось можна було змиритися, душу ятрили й переживання про рідних, які після нечуваної воєнної розрухи поринули в горезлидні на батьківщині, не подаючи про себе аніякісіньких вістей (чи живі, чи вціліли за останні тижні й місяці?). На сніданок часто давали напівмерзлу кислу капусту в сирому вигляді, щоб, як висловлювалася лікарка, зберегти вітаміни.

Часто-густо вдень з барака виносили двох, а то й трьох безмовних камерадів, а одного дня їх померло аж п'ятнадцятеро — не стерпіли, бідолахи, фізичних і психічних страждань. Німецькі санітари й лікарський персонал вже заводили розмови про Різдво. Настали довгоочікувані Різдвяні свята!

У великій таємниці організатори дійства понашукували порожніх ампул, а від злиденного пайка щодня відкладали по п'ять грамів хліба, трохи цукру та декілька грамів жиру на людину. Після тривалих умовлянь головна лікарка-росіянка дозволила відкладати їжу для різдвяного сюрпризу. Якби про задум рознюхав НКВС, то учасники змови дістали б по 25 років примусових робіт за приховування державної власності та підготовку до втечі. Трохи палива відкладали таємно без певності в тому, що для кип'ятіння чаю лишаться дрова чи бур'ян. Євангелічний священик, який через тромбофлебіт не ходив і який щодня звертався до нас із напуттями, виявив бажання, незважаючи на свій тяжкий стан, виголосити на Святому вечорі таку собі промову. На щастя, про наші приготування начальство не довідалося, адже будь-яка порожня обіцянка могла б обернутися для камерадів прикрим розчаруванням. Отож настав довгожданий Святий вечір.

Після традиційної роздачі їжі, коли надворі посутеніло і в палатах засвітилися тьмяні лампочки або й просто кіптяві лампади на олії, до нас зайшов лікар зі звичайним вечірнім обходом. Але хворі на нарах та кількох ліжках понатягували на голови ковдри і вдавали, нібито сплять. Кожен намагався не думати про Різдво й про те, як було колись, одначе нікому не вдавалося позбутися цієї настирливої думки.

Раптом з хворими сталася дивина. Двері розчинилися, і палата наповнилась яскравим, химерним світлом. Санітар тримав у руках величезний букет, що нагадував широчезну мітлу, уквітчану вогниками. Він обережно поставив незвичайну ялинку на грубий дерев'яний стіл. За свічки правили ампули, з великими труднощами заповнені гасом. Гніт, зроблений із нитки, розливав різдвяне світло.

Раптом усі сплюхи попркидалились і широко розплющеними очима дивилися на ту ялинку, яка розливала довкола незвичайний, святотливий настрій. З коридору чулася пісня „Ой щасливе, радісне Різдво” у виконанні групи хворих під орудою диригента церковної музики, одягненого в сорочку, кальсони і якийсь потертий балахон. Коли пісня стихла, усі налаштувалися слухати священика, котрий, лежачи в коридорі на ношах, виголосив перед своїми товаришами в полоні Різдвяне послання. Простими, але проникливими словами він казав, що попри самотність, голод та холод Христос народився задля кожного з нас.

Усі були такі розчулені, що майже ніхто з понад двох сотень хворих не спромігся заспівати завершальної пісні „Тиха ніч, Різдвяна ніч”. Надто швидко догоріли й погасли вбогі ялинкові вогні. Та очі у хворих пожвавішали, коли ввійшов санітар з великою дошкою, а на ній для кожного лежало по дві скибки тонесенько намазаного жиром і посипаного цукром хліба. На додачу кожен отримав чашку солодкого чаю. Обличчя в кожного світилося несподіваною радістю. Отож Різдво таки вдалося!

Священик, який через півроку, трохи одужавши, повернувся на батьківщину, писав до дружини німецького лікаря з нашого барака, що ті два шматочки хліба й ковток чаю стали найкращим Різдвяним подарунком у його житті!

Ціаністий калій!

Улітку 1945 р. в шпиталь для військовополонених прибула перша партія солдатів і офіцерів, які потрапили в російський полон після капітуляції німецького вермаху. Того, що ми вже вміли, новоприбулі камеради мусили ще навчитися: наприклад, з неабияким скептицизмом реагувати на заяви навіть високопоставлених російських офіцерів. Од нас, „старих полонених” з двома-трьома роками за колючим дротом, старанно приховувалося, що так званих „капітуляційних полонених” найближчим часом відпустять додому. Мовляв, ви, старики, ще почекаєте! Позаяк нам хотілося, звісно, дістати якомога більше вістей з батьківщини, то наша четвірка (югослав Педро, доктор Д. (лікар), доктор Г. і я (стоматологи) частенько спілкувалися з новоприбулими в'язнями, серед яких не було „слухачів”. Коли Педро, який називав себе співробітником НКВС, виходив за двері, ми пускалися на відверту розмову. Це було для нас велике щастя, і ми дуже цінували такі хвилини. Наші відвідувачі, та власне й ми, раділи з такої нагоди.

Одного вечора до нас завітав літній начальник фінансової частини, дуже приголомшений подіями останніх місяців – і фізично, й духовно. Схоже, він сташенно приохотився до спиртного – ще тоді, як мав змогу його діставати. В основному його турбувала думка про те, щоб після повернення додому знову розшукати всі ті місця, де він наховав ящики з коньяком та інші такі скарби. А нас понад усе турбувало здоров'я рідних і умови, в яких вони жили. Та коли начальник фінансової частини розповів, що він надумав зробити, коли йому не пощастить повернутися на батьківщину, ми нашорошили вуха. Згідно з планом, разом з ним мали врізати дуба, помандрувавши на той світ, чимало безневинних людей. Спершу ми не могли збагнути, що він замишляє. Нарешті він сказав, що має шматочок ціаністого калію, якого перед капітуляцією йому передав „про всяк випадок” один товариш, і він проніс його через усі чистки й перевірки з собою. Уявити тільки, що б сталося, якби він укинув ту смертоносну отруту в казан і її роздали б з чаєм чи супом двом сотням хворих. Якби він скоїв той божевільний учинок, наслідки були б жахливі, а кількість людських жертв – непередбачувана. Отож тій небезпеці ми будь-що мали стати на заваді!

Найпростіше було б поставити до відома НКВС. Але наслідки цього годі було б передбачити. Скориставшись такою зручною нагодою, у нас відібрали б останні пожитки, мовляв, самі напросилися! А якби заява виявилася блефом? На „інформаторів” чекала б низка допитів з усіма можливими наслідками: карцер, в'язниця і т.ін. На щастя, новину не чув Педро. Тільки б він нічого не дізнався. Цю справу могли й мушили залагодити лише ми втрьох. Обшук особистих речей у палаті для хворих, у якій лежав пацієнт, відпадав з тієї причини, що за нашими діями спостерігали б двадцяттеро, а то й тридцяттеро пар допитливих очей, а потерпілий ще здійснював би, дивись, несамовитий лемент. Докторові Д. спала на думку щаслива ідея. Оскільки він став працювати лікарем у тому бараці, то мав змогу викликати нібито на короткочасне обстеження проблемних пацієнтів до іншої кімнати так, щоб ті, поспішаючи, не встигли прихопити, скажімо, торбинку з хлібом або якийсь там дріб'язок. Під приводом, що власника ціаністого калію переводять до іншої палати, надійний санітар узяв вирішення справи на себе, щоб покликати начальника фінансової частини до нашого кабінету і влаштувати в його речах обшук. Доктор Г. справді знайшов там якусь речовину, що скидалася на гірський кристал, завбільшки з волоський горіх. Оскільки для аналізу не було ані часу, ані бажання та, власне, й потрібних хімікатів, ми вирішили якнайшвидше усунути підозрілий речовий доказ, не повертаючи до

нього зайвої уваги. Я також брав участь у цій акції і хутко подався до барачного туалету, щоб непомітно вкинути загадкову речовину у відкриту яму, де вона загрожувала хіба що пацокам.

Щасливо завершивши цю делікатну справу, ми з великою полегкістю знову повернулися до роботи. За кілька тижнів начальник фінансової частини помер. Чи помітив він „крадіжку”, задля безпеки ніхто нікого не питав.

Стукач

На четвертому році російського полону мене звільнили від лікарських обов'язків у третьому бараці для хворих і перевели із Запорізького військового шпиталю до трудового барака. Найгірші періоди свого життя військовополонені доти вже подолали, інакше ніхто б із них, мабуть, не вижив. Прийшовши в листопаді 1944 р. в шпиталь стоматологом, я, не маючи фахової освіти, одразу став лікарем. Але з часом набрався досвіду, і деякі пацієнти не йняли віри в те, що я – не справжній зубний лікар.

Трудовий барак поповнювали військові в'язні з бараків для хворих, яких через певний час знову повертали до трудового табору. Крім того, там мешкала команда завсідників, так званих спеціалістів з ремісницькими здібностями: шевці, кравці, слюсарі, муляри, малярі та інші, яких використовували здебільшого на відбудовчих роботах, зокрема для надання російському персоналові цінних послуг. Відповідно спеціалісти користувались певним рівнем довіри і майже дружнім ставленням до себе „роботодавців”. Я відповідав і за стан медичного обслуговування цих спеціалістів. Служба на новій ниві йшла легше, ніж в інфекційному відділенні, обов'язками я не був переобтяжений, а життя під спільним дахом зі старшим по бараку та фельдшером проти умов за колючим дротом видавалося просто-таки комфортним. З шефінею – російською фельдшеркою – у мене швидко налагодились добрі робочі взаємини, а з сестрами – цілковите взаєморозуміння. Мене залучали на всі обшуки, пов'язані з переведенням бранців до трудового табору чи відправленням ешелону зі звільненими на батьківщину. Відтак я мав право обстоювати власну думку, добираючи допоміжний персонал, зокрема санітарів.

Маючи значно більше вільного часу, ніж доти, я постійно вишукував у тепер уже багатьох німецьких лікарів медичну літературу і з кожної книжки, яку мені вдавалося роздобути, на цигарковому папері робив виписки. Я волів удосконалюватися, використовуючи будь-яку нагоду. Час від часу я мусив

надсилати звіти знайомим лікарям у трудові табори. Вони, приміром, цікавилися, який діагноз поставлено хворому і який перебіг мала хвороба, позаяк часто-густо за 2 чи 3 дні вони мали передати своїх пацієнтів до шпиталю.

– Докторе, Вас переводять до трудового табору! – сказав якимось схвильованим барачний.

Наказ віддав офіцер НКВС*, хоч головна лікарка й заступалася за мене як за гарного лікаря, щоб залишити мене в шпиталі. Конкретних причин щодо мого звільнення не називали, та хіба діждешся чогось іншого від всесильного НКВС. А щоб піти й запитати самому, не дозволяла власна гідність. Очевидно, я дістав би відповідь, розраховану на дурнів. Коли за два дні я стояв перед брамою, чекаючи транспорту, до мене випадково підійшов російський майор медичної служби. До глибини душі здивований фактом мого вимушеного від'їзду, він негайно побіг до енкаведиста, щоб, очевидно, з'ясувати причину моєї відправки. Після короткої бесіди він з'явився з похнюпленою головою, а я попрямував за браму, перегорнувши ще одну сторінку свого полону. Незадовго до цього випадку російські сестри з мого барака похвалилися мені, що на мене, напевно, доповіли. Що там на мене наклепали, вони, як і я, не знали.

У трудовому таборі 7100/4 мене одразу відіслали в барак, де, крім 500 офіцерів, мешкала сила-силенна пацюків і блощиць. Зустріли мене прохолодно – і не дивно, адже шпиталь з різних причин мав недобру славу. Першої ж ночі мені відверто продемонстрували, що мій статус відчутно змінився в гірший бік. Спати довелося на незвично вузьких дерев'яних нарах. Торбинка з цукром хутко зникла, а блощиці зграями кусали мене, де тільки могли.

Вранці ми вирушили прибирати прокатний стан „Запоріжсталі”, у відбудові якого я дістав честь брати участь. А що був у міру вгодований і мав досить фізичних сил, то докладав своїх рук, де міг і як міг. Мені належало тільки не ловити ґав, щоб при транспортуванні важких металевих частин не підкласти, куди не треба, пальців. Каліцтво руки означало для мене поставити крапку на кар'єрі лікаря-стоматолога.

Уже в перші дні мене вітали колишні пацієнти шпиталю, які мене, очевидно, згадували добром. Один з них подарував мені виточену з високоякісної сталі обручку замість вилученої. А товариші з колишньої моєї бригади стали куди балакучіші; у них навіть прокинувся інтерес ближче пізнати трудове життя росіян і полонених. Особливо мене приголомшували методи,

* Тут і далі авторова неточність. З березня 1946 р. Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) було перейменовано в Міністерство внутрішніх справ (МВС). – Прим. ред.

з допомогою яких тут на практиці утверджували рівноправність жінки. Зазвичай двоє дівчат-росіянок переносили з місця на місце кисневі балони. Хоч якою тяжкою видавалася ноша, на допомогу їм ніхто з чоловіків не поспішав, адже в принципі жінки „мали право” виконувати ту саму роботу, що й представники сильної статі.

Наш виконроб – старший російський робітник – з вигляду дуже нагадував мого батька, та і я, мабуть, не викликав у нього відрази, адже моєю роботою він був задоволений. Цікаво, що від процентного виконання норми залежала вага нашого хлібного раціону. Якимось увечері зі мною заговорив один австрієць, колишній пацієнт шпиталю. Він поцікавився, чому саме мене видворили зі шпиталю, і хотів знати, який номер моєї особової справи в НКВС. Я був такий приголомшений, що не міг згадати того номера.

– Згодом дізнаємося, що там у твоїй справі, – кинув він мені у відповідь.

Звісно, його слова мене зацікавили. Десь за тиждень ми зустрілися знову, і я з великою полегкістю довідався від нього про те, що головна лікарка шпиталю записала в мою справу доброзичливий відгук – отже, про щось погане таки не йшлося. Мабуть, НКВС не надав значення поданим проти мене звинуваченням і тому не вніс у справу ніяких зауважень. Мені хотілося кинутися на шию камарада, адже спала тривога щодо подальшої судової справи або вилучення мене зі списків кандидатів на звільнення з полону. Готовість допомогти в таких випадках – це те, що ми називали просто фронтовим побратимством; воно допомагало нам як на полі бою, так і в полоні долати труднощі – бо наодинці ти безсилий!

Тим часом у шпиталі коїлося щось незвичайне. Мої „спеціалісти” так обурилися з приводу мого відлучення од лікарювання, що методично діставали перекладачку НКВС докорами й запитаннями, аж поки та доповіла начальству. Санітар із трудового барака, якого я, довірливий соратник, кілька тижнів тому взяв до себе на роботу, зглянувшись на його знесилений стан, подав за дорученням НКВС на мене наклеп. Спершу він уліз мені в душу, а потім доповів, що я строчу листи й передаю їх нелегально через військово-полонених зі шпиталю додому. Звісно, так воно й було. Проте його висновки були продиктовані або пихатістю, або сліпою нерозважливістю. Так чи інакше, за його припущенням, я займався шпигунством. Слова „шпіонаж” і „саботаж” сповнювали завжди недовірливих росіян роздратуванням і одразу викликали в них негативну реакцію. Окрім того, енкаведист мав доводити й свою потрібність, і в цьому йому сповна допомагали стукачі, здебільшого військовополонені, яких погрозами й обіцянками примушували писати

доповідні на своїх-таки товаришів, а також на російський персонал, а подекуди й на уявних воєнних злочинців, саботажників, на тих, хто нібито мав намір утекти, і на так званих фашистів. До фашистів належали всі, хто не приймав комунізму. Найбільшим фашистом вважався Папа Римський.

Найогидніше в усьому цьому винюхуванні було те, що жодному звинуваченому ніхто ніколи одразу не говорив про характер поданих свідчень, щоб звинувачений, бува, не довів свою невинність. Знайомство зі справою відбувалося вже перед військовим трибуналом, щоб для виправдання чи контраргументів не зосталося часу. Отже, звинувачений практично втрачав будь-яку можливість довести свою невинність.

У моєму випадкові „спеціалісти” не тільки вивідали подробиці звинувального матеріалу, а й вирішили по-справжньому відплатити нашпигувачу. Вони запевнили НКВС у тому, що в райху той, нібито викладач історії з Ляйпцига, неодмінно мав бути членом Націонал-соціалістської партії, інакше хіба б він працював у вузі.

Це викликало недовіру НКВС до свого „співробітника”. Згодом він не втримався на місці санітара, і його перевели до трудового табору. Випадково чи зумисне він опинився в найгіршій бригаді з нестерпними умовами праці без можливості виконувати робочу норму і став отримувати менше хліба. Через півтора місяця донощик так захирів, що перестав нормально працювати й опинився в окремій команді. Цих знесилених від недостатнього харчування військових бранців у таборі посиляли на легші роботи і вони були перші кандидати на всілякі захворювання.

Одного дня велику групу цих виснажених і змарнілих доправили в табір, де я з простого фабричного робітника тим часом перетворився на табірного стоматолога. Отак я піднявся на щабель угору. З наказу російського капітана медичної служби, котрий за рекомендацією зі шпиталю уповноважив мене облаштувати зубне відділення, мені водночас доручили відповідати за санітарні умови в таборі, дозволивши спільно проживати з трьома лікарями в шпиталі. Справи повернули на краще. Мій донощик, який разом зі мною теж мусив нидіти за тим самим колючим дротом, але в значно гірших умовах, щоразу коли попадався мені на очі обходив мене десятою дорогою. З часом він так змарнів, що я не зміг йому бодай якось відплатити за обмову, хоч за кілька тижнів по тому мені й трапилася унікальна нагода!

Для відправлення на батьківщину відбирали насамперед ослаблених і хворих військовополонених. Зазвичай проводили суворий контроль, щоб ніхто не прослизнув з витатуваною на внутрішній частині передпліччя

групою крові. Для НКВС вона свідчила про те, що це – колишній есесівець, поліцай або фольксдойче. За жодних обставин такі особи не підлягали поверненню на батьківщину, незалежно від того, хворіли вони чи доскнівали! В очах росіян такі бранці були воєнні злочинці, а відтак мали за свої злочини дістати двадцять п'ять років примусових робіт.

Під час таких перевірок я мав бути присутній як німецький лікар, бо в сумнівних випадках враховувалась і моя думка. Коли надійшла черга до мого донощика, у нього не виявили татуювання, але замість нього на звичному місці проглядався рубець як нагадування про видалене татуювання. Якби я висловив був щодо цього хоч найменшу підозру, його б одразу викреслили зі списків звільнених. Причиною рубця визнали фурункульоз. Отак я цілком несподівано позбувся небажаного земляка.

Шматок ремінця

Коли влітку 1949 р. я, перебуваючи в Запорізькому таборі для військово-полонених 7100/1, вранці зайшов до табірнього перукаря, то на столі побачив купу білявого волосся молодого камерада. Я не став удаватися в подробиці справи, бо й так здогадувався, що трапилося: господар білявої чуприни мав стати перед військовим трибуналом. Оскільки вирок був відомий ще до того, як його оголосять, на звинувачуваного вішали зовнішню печатку арештанта – стригли наголо. Чого тільки не натерпишся на гіркій стежі до військового трибуналу! І болісних допитів, і тяжких звинувачень, і карцерів, і причіпок. Коли б я запитав про ім'я постриженого, то цим дав би стукачеві підставу для ще одного доносу в НКВС.

Як ухвалює вирокі військовий трибунал, ми дізналися влітку 1947 р. Якось по обіді всім в'язням, які протягом дня перебували в таборі, наказали з'явитися на засідання військового суду. Розглядали справу камерада років дев'ятнадцятьох, вихідця зі Східної Пруссії. Оскільки він у своєму нікудишньому взутті, виконуючи монтажні роботи, наражався на явну небезпеку, то вкрав на будівельному майданчику близько метра шкіряного ремінця. Він мав намір нашвидкуруч змайструвати собі черевики на сякій-такій подошві, щоб лазити по риштуванню. Йому страшенно не поталанило, бо невідь-звідки взявся російський майстер і, не вагаючись, написав на нього доповідну. У результаті – звинувачення в подвійному злочині: „крадіжка соціалістичної власності та саботаж при відбудові соціалістичної економіки”.

На процес, який задля постраху мав проходити у відкритому режимі, приїхали на вантажівці члени військового суду Запорізького району. Серед поважних осіб (здоровенного прокурора – кілограмів ста двадцяти п'яти, судді та секретаря суду) затесалася худенька постать – захисниця звинуваченого. Усі позлазили з кузова вантажівки й зайняли місця за столом, накритим червоною тканиною. Табірний перекладач, австрійський військово-полонений, мусив з наказу НКВС дослівно перекладати все, що говорили, російською мовою. Перед початком засідання особливо наголосили на тому, що звинуваченому надано захисницю. Чи має він право і скільки часу з нею спокійно побалакати, не оголосили. Згодом я дізнався, що перед судовим засіданням звинуваченому не дозволили обмінятися із захисницею жодним словом. Після традиційного оголошення відомостей про особу зачитали протокол, у якому зі слів майстра-росіянина повідомлялося, що той бачив, як військовополонений такий і такий викрав привідний пас з метою наживи. Факт злочину не підлягав оскарженню, його визнав і сам звинувачений. Чого він украв ремінь і з якою метою, захисниця й прокурор не поцікавились. Звинувачений тільки відповідав на запитання і навіть не зважився висловитися щодо причини крадіжки. Прокурор картав злочин, який буцімто завдав великих збитків, і на підставі різних параграфів військового кодексу вніс пропозицію присудити винуватцю 20 років каторжних робіт. Захисниця виконала свою місію, зронивши двоє речень: „Прошу для пом'якшення провини врахувати ті обставини, що до полону звинувачений перебував у фашистському „гітлерюгенді“. Там він навчився крадіжок та мародерства”.

Після короткої наради ухвалили вирок: п'ятнадцять років примусових робіт! Звинувачений мав право подати через адвоката касаційну скаргу. Кожен, хто побував на цьому показовому процесі, засмутився до болю, так і не зважившись публічно виступити з коментарем побаченого й почутого. З особливою огидою ми сприйняли старання наших пропагандистів з АНТИФА, які перед початком цієї трагедії хотіли прикрасити місце події квітами.

Військовополонені камеради і їхні заступники за колючим дротом (табір 7100/1)

Одного літнього дня 1947 р., коли я саме зібрався був іти на роботу на Запорізький сталеплавильний завод, біля моїх ніг упав, знепритомнівши, камерад, якого я знав ще з попередньої лікарської роботи в шпиталі. Удвох ми принесли його до амбулаторії, де на нас напустився з докорами черговий

лікар-австрієць за те, що хворого ми доставили запізно, його чергування закінчилося, а запис хворих уже не ведеться, до того ж він не знає, чим йому зарадити!

— Допоможіть хворому, у нього серцева недостатність. У шпиталі він тяжко перехворів на малярію. Я мушу наздоганяти свою бригаду, – кинув я у відповідь і подався слідом за своїми.

Мої слова почула медсестра-росіянка Фрида, яка збирала в шпиталі на мене досьє. Через кілька днів, коли я повернувся із заводу, мене викликали до російського лікаря-капітана, якому підпорядковувалась санітарна служба. Після короткої розмови він наказав мені облаштувати зубне відділення й наглядати за дотриманням гігієни в таборі, бо призначений на цю посаду лікар з роботою справлявся погано. Якою втішною була для мене перша частина наказу, адже врешті я знову дістав можливість долучитися до фаху, і скільки турбот випливало з наказу щодо гігієни. Влітку через нашестя мух знову спалахнула малярія, і якщо частішали випадки захворювання, відповідав зазвичай лише той, хто замало приділяв уваги чистоті. Холодильних камер для продуктів і м'яса не було й на показ, і на складі роїлися хмаровища мух. На велику радість, я невдовзі подружив з аптекарем зі Штутгарта, котрого, як висококваліфікованого практика, росіяни зарахували в штат „інженерів”. Винахідливий і товариський шваб Енслін запропонував мені завдати мухам джосу за допомогою спеціальних липучок, та де їх узяти? Навіть украсти ніде: в усьому Запоріжжі – жодної! Лишався один шлях – виготовити власноруч. За три дні по тому камерад Енслін завітав з трьома „зразками” – паперовими смужками, нарізаними з мішків з-під цементу та змащеними невідомою речовиною. І тільки-но їх почепили в складському приміщенні, вони стали чорними від мух.

Росіяни тільки прицмокували, бо нічого такого в житті їм не випадало бачити. Вони дивом дивувалися, коли за допомогою майже двадцятьох липучок ми впоралися з отим нашестям. За свій винахід ми дістали оцінку „відмінно” і могли б одразу відкрити цілу фабрику – так швидко зріс попит на Еслінові липучки для мух.

Перш ніж облаштувати зуболікувальний пункт, я з'явився до командира батальйону капітана Штаффа, підрозділ якого розташовувався в таборі. Той відрізав мені прямісінько у вічі, що він не погоджувався віддавати мені посаду табірному стоматологу, тому що на неї вже давно претендували двоє батальйонних лікарів. Я, пославшись на наказ капітана радянської медичної служби, відказав, що особисто не клопотався про цю роботу і, певне, згодом

будуть якісь зміни, а поки що я мушу виконувати наказ. До зміни справа не дійшла, а тим часом я познайомився з одним із наших полонених, офіцером, якого за його поведінку однаково поважали й решта військовополонених, і росіяни. Він ставав на заваді численним порушенням табірному режиму й дбав про об'єктивні оцінки в підбитті виробничих показників, що значною мірою вплинуло на якість нашого харчування й поклато край надужиттям у продовольчому забезпеченні, сприяло недопущенню свавілля в отриманні добавок за виконані робочі норми: відтепер доставлені продукти харчування контролювали незаплямовані в'язні.

До якої хваленої демократії вдавалася АНТИФА після того, як російський політкерівник оголосив свою „генеральну лінію”, я невдовзі дізнався не з власної волі! Коли для виборів „комітету”, котрий уважався таким собі органом самоврядування в'язнів, висували кандидатів, мені коротко й чітко сказали, що серед претендентів є й моє ім'я. Однак жодна людина не спиталася заздалегідь моєї згоди, а відмовлятися від пропозиції я не хотів, оскільки боявся розплати. За кілька днів до виборів мені як головному „табірному гігієністу” випала честь разом з російським комендантом робити обхід. В одному з бараків пан майор дістав з кишені носову хустинку й просунув її поміж дощок двоповерхових нар, щоб перевірити, чи є там пил! Звісно, у щілини позападав пил — хіба ж туди доберешся? Пан комендант украй невдоволено хитав головою, мовляв, який жах: ніде жодної плювальниці, цього атрибуту цивілізації!

Претензії сипались безугаву, і я вже бачив перед собою марево карцеру. За таких маловтішних перспектив я перейшов у „наступ”. Оскільки таку ситуацію мені опосередковано доводилося переживати в Єлабузі, то я спитав пана майора, чи не міг би він мені пояснити, як зношеним інвентарем (щітками без щетини, подертими ганчірками і т. ін.) домогтися бездоганної чистоти? Крім того, мені абсолютно незрозуміло, навіщо нам, військовополоненим, плювальниці. Ні мені, ні тим більше моїм товаришам вони не потрібні! До цього мій великий критик не був готовий. А добродушний російський капітан з оточення майора додав, що німці, на відміну від деяких балканських народів, справді не належать до „плювак”. Цього майорові було вже досить; вельми невдоволено він перервав свій обхід, а я тим часом почав дожидати неминучого покарання за антисанітарні умови в таборі.

Ввечері трапилася велика несподіванка: у денному наказі мені оголосили сувору догану за бруд на території табору й наклали штраф у розмірі 50 карбованців — це, оскільки ніяких грошей я не одержував, завдало мені разючо-

го болю. Та завдяки майорові я став у таборі відомою людиною і тому на виборах, які відбулися в неділю, дістав набагато більше голосів, ніж решта кандидатів, хоч громадська робота мене й не приваблювала. Усіх вибраних осіб пан майор особисто привітав з перемогою, а мене навіть не помітив, з чого я тільки розважився. Невдовзі в стоматологічному відділенні закипіла робота. Я безмежно радів з того, що завдяки швабській упертості мені вдалося вибити в головному управлінні примітивні інструменти.

Виконання обов'язків у АНТИФА спричинялося іноді до складних ситуацій. Насамперед ми почувалися довіреними особами своїх товаришів, а не слухняними виконавцями волі росіян. Для військовополонених листи від рідних мали особливу вагу: на них завжди нетерпляче чекали. На превеликий жаль, ми musiли констатувати, що в таборі стояли кошики для білизни, переповнені листами, яких нам не роздавали у зв'язку з тим, що російська перекладачка й цензор не встигали їх перечитувати, а видавати листи безконтрольно заборонялось.

У слухну хвилину один камерад додумався влєсливо запроувати перекладачку нашу допомогу. Він пояснив, що ми з великою охотою готові її підтримати. Попри очікування жінка відповіла згодою, і ми мерщій заходилися переглядати купи листів, перш ніж хтось нам стане на заваді. Безперечно, ми musiли виконувати „норму” й вилучати певну кількість надходжень, щоб показати, які ми надійні. Приміром, ми вилучали листи з критичними висловлюваннями щодо вад у забезпеченні харчами в окупаційній зоні або хиб радянської системи загалом. Таку пошту ми, безумовно, передавали до НКВС, але цілком таємно інформували адресата про листи з дому. Поза сумнівом, перечитування листів могло обернутися для нас небезпекою, бо стукачів аж кишіло. Однак усі тримали язики за зубами й безмежно раділи, коли проносили через контроль нещасливий лист, щоб віддати його за призначенням.

Різдво 1948 року за колючим дротом

Якби сталося так, як обіцяли російські таборові офіцери, а з весни 1947 р. вони казали, що наприкінці 1948 р. нас усіх відпустять по домівках, – то те Різдво за колючим дротом нам би відзначати не довелося. Свого часу на Лондонській зустрічі міністрів закордонних справ США, Радянського Союзу, Франції та Англії було підписано угоду, згідно з якою всі полонені мали дістати свободу до кінця 1948 р. Довідавшись про це, я поринув у депресію:

позаду лишалися понад чотири роки полону – попереду маячили ще майже два. Втім мені не лишалося нічого іншого, як проковтнути цю гірку пігулку. Так чи інакше кінець ув'язнення наближався. Ще влітку жоден бранець не зважувався відверто висловити сумнів щодо виконання договору країною, яка захопила в полон військовослужбовців іншої держави, щоб не викликати на себе нещадного цькування з боку таборового начальства. Та ось у вересні-жовтні стало відомо, що в 1948 р. додому повернуться не всі. Отож раніше дані обіцянки остаточно втратили вагу.

Полонені обурились, а в таборі 7100/3 навіть спалахнули заворушення, про деталі яких я принагідно довідався в 1993 р. Коли політінструктор підтвердила тоді вірогідність чуток, полонений лейтенант на ім'я Гайнріх Бауер зняв зі стіни портрет Сталіна і обережно поставив його в куток, натомість повісивши малюнок з домашнім краєвидом. Активні члени АНТИФА (керівник Ганс Грюндель) не знайшли нічого кращого, як негайно доповісти НКВС, який у свою чергу подав на лейтенанта звинувачення в Запорізький військовий трибунал. Після майже годинного судового засідання порушника, згідно з Кримінальним кодексом України, засудили до смертної кари за антирадянську діяльність, але замінили смертний вирок двадцятип'ятирічним тюремним ув'язненням. Після ухвалення вироку заступник керівника АНТИФА в таборі 7100/4 Ергард Шмідт заявив: „Таким людям, як Бауер, не місце в Німеччині!” Сам же Шмідт, як надзвичайно „вірний” антифашист, звільнившись з полону, обіймав у НДР посаду начальника поліції в Бранденбурзі!

Двадцять п'ять років примусових робіт фактично означали смертний вирок, а досі змальовані мною події проти поневірянь в'язня Бауера – допоки федеральний канцлер Аденауер не подбав про його повернення на батьківщину – були просто прогулянкою.

Оскільки на той час я обіймав посаду зубного лікаря, мені порівняно з моїми камерадами жилося набагато краще. Однак, незважаючи на це, табірне життя давалося мені важко. З дружиною я востаннє бачився сім з половиною років тому. Чи міг я сподіватися, що вона так довго й скільки ще мене чекатиме? Загалом ми вже більше не голодували, позаяк німецьке керівництво табору добре подбало, щоб зароблені трудовими бригадами гроші порівну ділили поміж усіх і щоб кожен мав змогу докупляти харчі за власним бажанням. Проте людина живе не хлібом єдиним. Перед Святим вечором усім полоненим у таборі наказали в глибоких присмерках вишикуватися. Нам оголосили, що трьох угорських офіцерів за невиконання нака-

зу засудили від п'ятьох до десятих років примусових робіт. Мова була ясна і зрозуміла: хто ремствує – того засуджують.

– І що ж воно буде далі? – питали ми один одного. – Чи діждемося ми звільнення? Чому не видно цьому кінця-краю?

Після Сталінграда ми, усвідомлюючи, бранцями якої незбагненої системи стали, ще ніколи не почувалися так пригнічено, як у ті дні. У мене і моїх знайомих камерадів остаточно відпало будь-яке бажання святкувати бодай скромно Різдво. Занадто ми були розчаровані.

Марні сподівання!

Різдво й Святвечір ми провели в стані глибокої пригніченості. Від радянського уряду, всупереч твердим обіцянкам, повіяло холодом непевності щодо нашої майбутньої долі. Серед нас траплялися камеради, які відмовлялися працювати. Їх віддавали на поталу військовому трибуналові, а той, не довго розмірковуючи, засуджував до десятих років каторжних робіт. НКВС працював на повну потужність, щоб викрити так званих злочинців, членів СС, поліцаїв, фольксдойче та членів спецпідрозділів.

Одного дня мене викликали на допит, щоб довідатися подробиці про нашого командира дивізії генерала Пфєфєра. Я одверто відповів, що не мав з ним особистих стосунків і тому не можу свідчити. Мені дали спокій, але я все одно тремтів зі страху. Цілком імовірно, така увага до нас була провісником того, що нашу 297-му піхотну дивізію оголосили „злочинною”, і тому всіх її вояків судили гамузом. На превелике щастя, саме в той час до мене зайшла полікувати зуби секретарка НКВС. То була доглянута жінка середнього віку, яка, очевидно, цінувала моє вміння лікувати і до того ж добре розмовляла німецькою. Відтак я повів з тією пацієнткою розмову про особисті речі. Коли я її запитав, чи може той допит мати для мене якісь наслідки, вона рішуче відкинула всі мої побоювання, сказавши, що мені нема про що хвилюватися. Років через десять по тому на зустрічі сталінградців у Лїмбурзі колишній командир медико-санітарної роти майор медичної служби доктор Швік похвалився мені, що в 1949 р. його засудили до десятих років каторжних робіт за те, що він служив у другій медико-санітарній роті 297-ї піхотної дивізії.

У січні 1949 р. російський комендант оголосив на таборових зборах про започаткування руху за неухильне зростання продуктивності праці, обґрунтовуючи це тим, що в березні на батьківщину відправлятимуть ще

одну партію військовополонених. Мовляв, звільнення відновлюють. Ми вибухнули реготом, бо після того розчарування в 1948 р. ніхто вже більше не вірив у російські обіцянки. Від нашої поведінки в коменданта табору перекривилося обличчя. Очевидно, він гадав, що ми вже забули про своє розчарування. Але в березні на батьківщину вирушили перших кілька сотень щасливчиків. Нас, що лишилися, ятрив тягар розлуки, але принаймі знову з'явилася надія!

Порівнюючи себе з основною масою військовополонених, я не мав підстав скаржитися на життя, бо дістав змогу працювати за фахом, більше не голодував і навіть раз на тиждень сам ходив до міста. Там я мусив купувати медикаменти й інструменти для зуболікарського пункту. Гроші я отримував за лікування пацієнтів, які платили мені досить-таки охоче. З лікарями в таборі, котрі у свою чергу непогано ладнали з російським персоналом, у мене склалися приятельські стосунки. Головна лікарка, пишна енергійна білявка, що за сумісництвом працювала в Запоріжжі секретарем партійної організації і, зі слів дорогого мені камерада доктора Цайлера, три роки поспіль святкувала своє двадцятидев'ятиріччя, вміла сказати заступницьке слово. Ця її позиція інколи нам допомагала.

Лейтенант поштового відділення, який наглядав за кореспонденцією військовополонених, свою подяку засвідчив мені тим, що звільняв мене від звичного цензурування. За такої поблажки я отримав можливість відсилати рідним листи, які під час контролю зазвичай відбирали. Та чого важить ота свобода, коли тебе ні на хвилику не покидає туга за домівкою, витаючи олив'яним маревом, щоб винести тобі присуд! Наприкінці серпня до Німеччини мала відбути ще одна партія військовополонених.

— Чи поталанить нам цього разу? — тривожилися ми з остраху.

Доктор Цайлер похвалився мені, що головна лікарка не проти б відпустити мене додому, та останнє слово лишається за НКВС. Я належав до „спеціалістів”, яких не відпускали з табору почасти й через виробничу потребу. Інколи зі списків звільнених декого з моїх товаришів викреслювали через те, що на них „лежали” певні обов'язки. Та ось доктор Цайлер приніс від головної лікарки новину про те, що ми вдвох потрапили до щасливого списку. Потяглися дні, сповнені сумнівів і надії водночас. Нарешті до нас завітав старший російський офіцер, щоб особисто пересвідчитись, чи в нас пристойний для від'їзду одяг.

І справді, одного недільного ранку ми попрямували до воріт табору. На приготовлених столах ми порозкладали свій „багаж”, щоб до дрібки по-

казати все, що брали з собою додому. Суворо заборонялося провозити списки з іменами померлих. Малюнок мосту й той міг накликати звинувачення в шпигунстві, тривога перед яким не покидала в'язнів ні на мить. У мене не було чого шукати, тому що про мене подбав лейтенант поштового відділення. Випадково чи зумисне мене перевіряла моя знайома пацієнтка НКВС. Певен, що вона мала безпосередній стосунок до того, щоб уберегти мене від колективного вироку. Скільки росіян не втратили людяності попри будь-яку пропаганду! Найпомітніше вона виявлялася в лікарів і медичних сестер та навіть у декого з офіцерів, тільки вони цього не показували.

У піднесеному настрої ми вирушили на вокзал через залізничні колії, які я подумки перетинав упродовж багатьох місяців та років, очікуючи, сповнений смутку, повернення на батьківщину. До речі, доктор Цайлер і я потрапили в „спецвагон”, у якому їхав санітарний персонал, щоб у разі потреби прийняти хворих. Той вагон повимощували мішками з сіном, і двері не треба було зачиняти. З товарних вагонів визирали радісні обличчя, а залишені на пероні камеради кидали на нас печаль розлуки. Їм ще не всміхалося щастя повертатися на батьківщину.

Нарешті поїзд рушив у напрямку Брест-Литовська. Там нас змусили пройти ще один суворий обшук. Нерідко відсортовували товаришів і з бозна-яких причин повертали назад. Подолавши російську ширококолійку, ми водночас полишили зону найбільшої небезпеки. Однак бранців з рубцем на внутрішньому передпліччі, що трохи нагадував татуювання групи крові, залічували до неблагонадійних і відсиляли без свідчення лікарів назад у табір. Для потерпілих це, звісно, виливалося в жахливе розчарування.

Коли врешті наш поїзд черепашачою ходою перетнув міст на Одері, нам відлягло од серця. Проїжджаючи через польське селище, ми побачили цвинтар з уквітчаними могилами. Для нас то була радісна ознака, позаяк пам'ять про померлих там ушановували за християнським звичаєм. Ніколи б не подумав, що, побачивши кладовище, повеселішаю. Зате гнітючого болю додали колишні села й хутори, що їх за лічені години покинули наші земляки, вирушаючи світ за очі*.

Аж поблизу Франкфурта-на-Одері ми нарешті почули німецькі голоси. Щоправда, веселий настрій зіпсувала дітлашня, яка жебрала за шматком хліба. На дітях лежала печать нещадного голоду, а дорослі від недоїдання теж мали досить знесилений вигляд. У Франкфурті нас повели в колишню

* Натяк на примусове виселення німців із Північно-Східної і Західної Польщі. – Прим. ред.

німецьку казарму, яка стала російською, де ми напружено прислухалися до списків імен, щоб отримати посвідку про звільнення. Мати на руках посвідку означало здобути першу письмову гарантію на звільнення. Проте й тут траплялися камеради, що марно чекали на свободу, бо їх ще раз відсиляли на допит. Ми прибули сюди вранці, а надвечір пішки вирушили в Кронефельде, табір для звільнених німців. Найперше хотілося послати рідним офіційну телеграму, засвідчивши своє повернення на німецьку землю. Точно не пам'ятаю, за скількох камерадів мені довелося писати того вечора телеграми. Завдяки вмінню якнайстиліше формулювати тексти я завоював собі честь і похвалу. Коли нам заплатили дорожні у східних марках, ми востаннє лягли спати на нари в радянській зоні, тепер уже цілком упевнені, що потрапимо додому.

Наступного дня, 13 вересня, о 9 годині ранку довжелезний поїзд вирушив до Лейпцизької прикордонної зони. У Котбусі він спинився на годину, яку нам закортіло використати для символічного прощання з одним камерадом. Він віддано служив санітаром, а тепер йому пора було виходити. Не встигли ми в переповненій кав'ярні сказати „будьмо!”, як офіціант сповістив, що поїзд з репатріантами відходить від критого перона залізничного вокзалу. Якби поїзд не був такий довгий, то я б, напевне, не встиг зависнути на підніжці останнього вагона, незважаючи на те, що одразу кинувся йому навздогін. Прогавити поїзд з репатріантами означало б ускочити в халепу.

У Лейпцигу нас оточила ватага земляків, які випрошували шматок хліба. Про те, що ситуація з харчами тут задовільна, це не свідчило. Знову надійшла команда вийти з поїзда для проходження російського контролю і здачі посвідок про звільнення з полону, але, слава Богу, щоб тільки простампувати. Щойно ми сіли і поїзд рушив, як хтось з товаришів полегшено зітхнув:

— Відтепер ми зможемо вільно говорити – російська окупаційна зона лишилася позаду!

Сталося це під Гутенфюрстом. Відчуття, що над нами вже не стоять наші багаторічні „годувальники”, було прекрасне й піднесене.

Врешті душевний біль ущух і в таборі для звільнених Гоф-Мошендорф нас сповістили, що гра в хованки скінчилася і кожен може назвати своє справжнє ім'я.

Я хутко покінчив з формальностями: пройшов медичне обстеження, отримав дорожні гроші (90 західнонімецьких марок) і поспішив на вокзал, щоб через Бамберг і Нюрнберг дістатися додому.

В електричці Нюрнберг–Аугсбург зустрів камерада по табору, який повернувся з полону раніше від мене. Він розповів мені про життя-буття вдома. За посередництвом католицького священника він дістав пропозицію розвозити газети і тому, одержуючи ще скупку допомогу з безробіття, йому трохи вдалося поліпшити своє фінансове становище. Приїхавши до Аугсбурга, я мусив добиратися до Ульма східним експресом. На жаль, за експрес я виклав кругленьку доплату. Один службовець співчутливо поцікавився, чи для мене, який повертається з полону, це не дуже дорого, на що я відповів:

— Якби ви вісім з половиною років чекали на побачення зі своєю дружиною, то й ви б, напевно, теж поспішали.

На жаль, доплачувати довелося однаково не менше. Що ближче ставало до Ульма, то збільшувалася напруга – адже вдома на мене чекали з нетерпінням. Коли я зійшов з останньої приступки вагона на Ульмському вокзалі, то почув, як хтось гукнув моє ім'я. Першою мене побачила сестра Берта, поруч з якою стояла безмовна й приголомшена моєю появою моя люба вірна дружина. Коли поїзд ще тільки підходив до перона, вона зронила:

— Як добре мати чисте сумління!

Привітавшись з дядьком Рудольфом, який на своєму авто довів нас до Ілертісена, я зрештою знову дістав можливість дихати рідним швабським повітрям. Чого це варто, не важко зрозуміти після восьми з половиною років розлуки зі своїми рідними. В Ілертісені мене, хоч як дивно, очікувало справжнє „юрмище”. Прийшов цілий оркестр і близько ста знайомих, які хотіли привітати мене на батьківському подвір'ї млинарів. Після спільної вечері з рідними балачки тяглися без угаву. Рано-вранці нас таки відпустили на свою квартиру на Мамінгер-штрасе. Яке неперевершене щастя знов опинитися в рідних стінах!

„Полон – то університет життя”, – сказала одного разу янгол із Сибіру Ельза Брандштрем, і я з її словами охоче погоджуюсь. Лише трьом відсоткам, взятих у Сталінградському котлі в полон, удалося після гірких років ув'язнення знову побачити батьківщину. „В які тільки скрутні часи милостивий Бог не розправляв наді мною свої крила”, – співається в одній давній церковній пісні.

Свободу, кожен крайчик хліба, батьківщину й віру в Бога треба цінувати й берегти тоді, коли їх маєш, а не тоді, коли втрачаєш.

*Скорочений переклад з німецької Володимира ПОЛОМАНОВОГО
за редакцією Олекси ЛОГВИНЕНКА*